

KİTLE İLETİŞİMİ AÇISINDAN TOPLUMSAL EGEMENLİK VE KÜLTÜREL DONANIMLARI

Doç. Dr. Ünsal ÖSKAY

GİRİŞ

«Kitle İletişimi Açısından Toplumsal Hegemonya ve Kültürel Donanımları» başlıklı bu araştırmamız temel nitelikte bir yanlışlığı ortaya koymayı amaç edinmiş bulunuyor.

Bu yanlışlık, bir yandan, sadece teknolojiye değil, fakat **insan** ve **topluma** ilişkin bilimlerde bile temel değerlerden **yoksun kalmanın** ve böylece, Habermas'ın deyişiyle, «ideolojik eleştiriden bilinçli olarak kaçınmanın bilimselliğin ön koşulu olduğu» söylenirken diğer yandan da günümüz sorunlarını doğru değerlendirmek için gerekli olan düşünce yöntemlerini etkisizleştirmek amacıyla bütün bu sorunların, bugün vazgeçmemizi kimsenin istememesi gereken bilimin ve teknolojinin çözümü olanaksız ve tarihsel olmaktan çıkmış sonuçları olduğunun ileri sürülmesinden kaynaklanmaktadır.

Böylece bugünkü toplumların yapıları içinde yaşanabildiği biçimiyle yaşanan gün'ün insanlık için erişilebilecek tek yaşam biçimi olduğu, **kitleleştirilmiş bireyler'e**, kendilerinin de «ücretsiz ve gönüllü emekçileri» olarak yeraldıkları bir düşün-biçimlendirme

süreci içinde, benimsetilmiş olmaktadır. Evlerimizde ,televizyonlarımızın karşısında bizlerin bu gönüllü katılmamızla gerçekleştirilen düşün-biçimlendirme sürecine, geçen yüzyıldaki toplumlardakinin tersine, baskı yönetimleriyle, kaba güç kullanımı ile, maddi alanda yoksunlaştırmalar ile, düz anlamda bilgisiz ve bilisiz bırakmalar ile değil, belirli bir işlevi olan sosyalizasyon süreçleri ile bireylerin kendi toplumsal gerçekliklerinden soyutlanmaları ile, yanlış özdeşleşmeler ile, fantazyalar ile işlerlik kazandırılmaktadır.

Bunun algılanması gitgide güçleşen amacı ise, geniş kitlelere tarihinin belirli bir döneminde verebildiklerini, bugün kültürün maddi öğelerindeki gelişmeler açısından, görelî olarak veremez duruma düştüğü için geçerliğini yitirmiş bulunan sınıflı toplum olma özelliğinden çıkmamış ve çıkamamış toplumların alt-yapılarının tinsel kütlünün gitgide daha geniş bir alanını kapsamakta olan üst-yapıdaki düzenlemeler ile pekiştirilmesi, varlıklarını sürdürme olanağına kavuşturulmalarıdır. Bu ise hergün insan onuru, toplumsal gelişme ve maddi kültürün gerçekleştirilmesi hatta algılanması bile ısrarla önlenen potansiyelleri açısından biraz daha yüksek bir bedel karşılığında yapılmaktadır. (*)

Bu nedenle, günümüzde televizyonlarımızın başında, öğrenim yaşantımızda ve anonimleştirilmiş ilişkilerimizin gitgide genişleyen anlık ve yüzeysel gündelik karşılıklı-etkileşimlerinde yaşadığımız bu yanlışlığın kavranması, tarihin ileriye yönelik evrimi önündeki engellerin yaratıcısı olduğu gibi sona erdiricisi de olabilecek **insan** eliyle bir kez daha rayına oturtulabilmesi için ivedilikle çözümlenmesi gereken bir sorun durumuna gelmiştir. Tarihin işleyiş mantığının insan tarafından kavranması için gereken ansal algılarımızı aşabilmemiz olanaksız kılındığı sürece, insan'ın kendi tarihinin evrimi üzerinde etkinlik kurabilmesi bütünüyle önlenmiş; insanın önünde uyuşturuculardan, boyuneğmeden, toplum içindeki «alt-kültür adacıklarına çekilmeden» ya da anlamsız ve amaçsız şiddet ve yıkıcılıktan başka bir seçenek bırakılmamış olacaktır. Bunlar ise 1960'ların sonlarından beri biliniyor ki varolan toplumsal yapılara uyumlanmanın ve boyun eğmenin görünüm değiştirmiş biçimleri olmaktan öte bir anlam kazanamamaktadırlar.**

(*) Bu konuda, çok denli-toplu bir makâle olarak, bk.: Marshall Berman, «All That is Solid Melt into Air;» *DISSENT*, (Winter-1978), pp. 54-73.

(**) Bu konuda da bk.: Paul Piccone, «Crisis of One-Dimensionality,» *TELOS*, 3 (Winter) 1977/78, pp. 43-54; Tim Luke, «Culture and Politics in the Age

Bu genel çerçeve içinde, araştırmamızda **toplumsal egemenlik** ve **kitle iletişimi** arasındaki etkileşim sorununu doğru değerlendirebilmek için, önce, **toplumsal değişim** ile **bilim, teknoloji ve genel olarak kültür** arasındaki bağıntılar ele alınacak; bilim ve teknolojinin toplumsal olguların ortaya çıkışında bir **bağımsız değişken** sayılıp sayılamıyacağı üzerinde durulacaktır. Bunun iki amacı vardır. Birincisi, bugün toplumsal sorunlarımızın bazı toplumsal eleştirilerde nedeni olarak gösterilen bilim ve teknolojinin de ardında çözümlü çok daha güç ve çok daha temel ya da yapısal nitelikte başka **bağımsız değişkenlerin** yer almış olabileceği gerçeği üzerine dikkati çekmektedir. İkincisi ise, daha özel olarak, toplumsal eleştirilerin en kolaylarından olan seçkin, kitleleri hor gören ve ağıtçılıkla yetinen Kitle Toplumunu eleştiricilerinin görüşlerini, özellikle de «çağdaş sorunların kitle iletişimi araçlarının teknik yanlarından oluştuğu» savlarının gerçekte kurulu düzenden yana ne anlama geldiğini işaret etmektir. Kitle iletişimini ve kitle toplumunu kendi başlarına varlık kazanabilen toplumsal olgular olarak peşinen kabul eden, asıl eleştirilmesi gereken toplumsal yapı özelliklerine değinmeyi ise «bilimsellikten uzaklaşmış ideolojik açıklamalar» sayan bu eksik eleştiri yandaşlarının tutarsızlıkları daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir.

İkinci bölümde ise özel mülkiyete dayanan ya da dayanmayan tüm çağdaş toplumlar -bunlar arasındaki bazı benzerliklerin değişik açılardan değerlendirilmesi gereken sorunlara dayandığını gözönünde tutmaksızın aynı kefeye koyarak, bilimin ve teknolojinin günümüzde artık «evrensel» duruma geldiği ileri sürülen yapısal özellikleri nedeniyle, insanın geleceği konusunda tüm umutların yitirildiğini savunarak politik bir nihilisme varan bazı eksik toplumsal eleştiriler, kendi zamanlarının çok özel koşulları açısından gerekli gördüğümüz saygılılıktan uzaklaşmamaya çalışılarak ele alınacaktır. Bu bölümdeki amaç, örneğin, Habermas'ın ileri sürdüğü günümüz toplumlarında yaşamın ussallık-dışı olmasının teknolojik ussallıktan kaynaklandığı görüşünün yeniden değerlendirilmesi; bu iki olgu arasındaki bağıntının, bu iki olgunun kendilerin-

---

Op Artificial Negativity, «TELOS,3 (Winter) 1977/78, pp.54-72; ya da bunları epey önceleri görebilen biri olarak, bk.; Henry Rabessiere, «In Defence of Television.» B. Rosenberg and D.M. White (Eds.), Mass Culture: The Popular Arts in America (New York; Fres Pres, (1966). s. 369-74; yahut da, çok daha kapsamlı bir makâle-paket yenice-olarak, bk.; Richard Sennett, «Destructive Gemeinschaft,» Partisan Review, XLIII (3, 1976), pp. 34-61.

den değil, belki de, daha temel nitelikteki bir başka nedensel olgudan ötürü ortaya çıkmakta olabileceğinin düşünülmesi gerektiğinin vurgulanmasıdır.

Üçüncü bölümde, bir önceki bölümde vurguladığımız «üst-yapı düzenlemelerinde siyasal etkinliğe kavuşmaktan alakonulmamış kitlelerin etkin ve dolaysız katılımı olmadıkça, özel mülkiyetin kaldırılmasından sonraki ara-toplum biçimlerinde de bu sorunların değişik boyutlarda varlıklarını sürdürebileceği» savımızı temel alarak, bugünkü toplumlarda hegemonyanın bağımlı durumdaki bireylerin zihinlerindeki yansıması üzerinde durmaktayız.

Dördüncü bölümde, daha üst düzeyden bakarak soruna, **toplumsal hegemonya** ile, çok büyük bir kesimi bugün üst-yapı işlevi yüklenmiş bulunan çağdaş toplumlardaki **kültür** arasındaki etkilere değinilmektedir. Çağdaş toplumlarda çok ileri noktalara varan toplumsal farklılaşmalara karşın yüzyılımızın başlangıcında bazı toplum bilimcilerce beklendiğinin tersine, bugün toplumsal bir **kacsa sürüklenilmemesi** ile, **baskıcı hegörü**, güdümlü olarak yaratılmış irksal ya da etnik bölünmeler, ya da cinsel sapkınlıkları, düzene karşıtlığını sürdürebilmek için gereken gerçeklikli özdeşmeler yerine, bunları olanaksızlaştırmak için dolaylı yollarla desteklenen bölüntüleştirci yapay ve dışsal-olarak araçsallaştırılan özdeşleşmeleri* bile üst-yapı donanımı olarak kullanmaya yönelen «kitle toplumu»** kültürü arasındaki ilginç bağıntılar da gene bu bölümde ele alınmaktadır.

(*) Bunların araçsal işlevi, toplumsal eleştiriyi (negativity), organik negativite olarak kalması durumunda birgün sahip bilinçli işlevler yüklenebilme olasılığından yoksun kılmak için, yapay negavite durumunda biçimlendirerek, dışsal-yoldan denetim altına almak; sistemin sosyal entegrasyonuna araç olma durumuna indirgemektir.

(**) «Kitle toplumu» ve «Kitle Kültürü» kavramlarını, 1950'lerden beri bugün bile, kasıtlı olarak, toplumun bugünkü durumunun açıklanmasında kendi başına bir neden olarak kullanıyor değiliz. Bir olgu olarak ortada kalan Kitle Toplumunun ve Kitle Kültürünün, 19. Y.Y. ortalarından itibaren üst-yapıya da yansıyan, sanat ve düşünce **modernizm** akımlarını oluşturan temel bir olgunun türevi olarak ortaya çıktığını; giderek, alt-yapı'daki bilinçli kısıtlandırılmaların yarattığı «geçersizleşme» sürecinin algılanmasını önlemek üzere saptırılmış bir açıklamaya dönüştüğünü; bugün de bu nitelikteki açıklamaların kavramları olarak kullandığımızı kabul ediyoruz. Bu konu da, bk.: Walter Benjamin, «Conversations with Brecht: Svendborg Notes,» *Partisan Review*, 45 (2, 1978), pp. 173-41 ile, Donald Marshall'ın, aynı sayıda, ss. 313-316'da, W.Benjamin'in Charles Baudelaire: A Lyric Poet in the Era of High Capitalism (İng. çev. Horry Zohn ve Quentin Hoave) kitabı üzerine «Images of Modernism» yazısı; veya Marshall Berman'ın yazısında değindiği çok önemli bir nokta

Beşinci bölümde «Kültür Endüstrisi» başlığı altında toplayabileceğimiz bazı toplumsal eleştiriler kısaca sergilenmekte; «Kültür Endüstrisi»nin ardındaki ekonomik ve toplumsal iktidar olgusunun görmezlikten gelinemeyeceği vurgulanmakta; günümüzde «Kantçılığın beklentisi»nin ortadan kalkmasında etkin bir araç olarak kültür endüstrisini kullanan bu toplumsal iktidar odaklarının gözlerden uzak tutulmak istenen rolleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Altıncı bölümde Thorstein Veblen'in yaşadığımız yüzyılın yaklaştığı günlerde görebildiği «aylak sınıf» kültürünün aylaklık hakkından yoksun bırakılmış kitlelerce de benimsenmeye başlaması, asılsız bireyselleşme aracılığı ile günümüz toplumlarında bireyselleşmenin olanaksızlaştırılması, tüketimin «egemen» ya da «efendi» konumunda olmanın belirtkeni durumuna getirilmesi; bağımlı konumdakiler için ise, tüketimin bu konumdakilerin toplumsal varoluşlarının gerçekliğini saklamak amacıyla kullanılan «üst statüdekilerle asılsız özdeşleşmelerin aracı olma» niteliği kazanması üzerinde durulacaktır. Böylece, «konfeksiyon giysilerine bürünerek seçkinleşmeye ve kişilik edinmeye sürüklenmiş bulunduğunu sezebilmekten bile alakonulmuş, «eblehleştirilmiş» çağdaş «ya da kitle toplumu» bireyinin «eblehliğinin» evrensel anlamda bir insan'ın eblehleşmesi sayılmıyacağı; bu eblehleşmenin, ancak eblehleşme ile dayanılabilecek, irrasyonelliği rasyonelli edinmiş bir toplumsal yaşamın karşısında sözde bireyselliğini aşması önlenen çağdaş kitle toplumu insanların anlık toplumsal uyumlanmalarının bir ürünü sayılabileceği vurgulanacaktır.

Yedinci bölümde, önceki bölümlerde yer yer değindiğimiz yetersiz toplumsal eleştirilerin ortak ürünü olan Bach'ı Ultra-Sol ile Shoctakovich'ci **radikal tutucular** arasındaki ilginç benzerliklere değinilecek, bu tür eleştiricilerin yanlışlıklarından yola çıkılarak daha özgür, daha onurlu, daha esenlikli bir toplumsal yaşamın kurulabilmesi için alt-yapıdaki düzenlemelerin yanı sıra, üst-yapıdaki

---

olan **modernizasyona** tepki olarak çıkan modernistlerden Shakespeare, Rousseau ve Marx'ı aralarında karşılaştırmak için, «Aydınlanma'nın üst-yapıdaki düzenlenimlerinin canlılık kazandığı dönemin başlangıcındaki temsilcilerinden Rousseau ile ilgili olarak, *Daedalus*, 707 (3, Summer 1979)'de yayımlanan Bronislaw Baczko'nun «Rousseau and Social Marginality.» ve Benjamin I. Sshwartz'ın «The Rousseau Strain in the Contem por ary World» Yazıları. Hepsinden ilginç de Marshall Berman'ın yazısı.

Ayrıca, sanırım, bu yazarları, bir bakıma ters bir amaçla, doğrulayan Daniel Bell'in yakınlarda çıkan yazısı,»

kültürel düzenlemelerin de niçin en geniş ölçülerde gerçek bir bireyselleşebilme olanağına kavuşmuş özgür, kendisi-için bilinçli bireylerden oluşmuş insanların **etkin** ve **dolaysız** katılmaları ile gerçekleştirilmesi gerektiği üzerinde durulacaktır: **bilinçlenme** ile, bireyselleşmeyi sağlayacak daha özgür ve gelişkin toplumsal düzeye geçiş sürecinin başarısının nasıl **birlikte** gerçekleştirilmesi gereken bir olgu olduğu işaret edilmeye çalışılacaktır.

Hemen belirtelim ki, bu çalışmamızın amacı herşeyi, gerektiği ölçüde ve gerektiği biçimde açıklayabilmek değildir. Bu konulardaki yazılanların kimi zaman Shakespear'e, kimi zaman da herhangi bir derginin henüz dizgide olan son sayısındaki yazıya yönelebilecek bir «rahat» çalışma koşulları ile izlenebileceği gözönünde tutulacak olursa, **herşeyi söylemekten çok, birşeyleri işaret etmeyi amaçladığımız** bu çalışmamızın aksak yanlarının okuyucuyu bizce önemli olan bu konularla derinden ilgilenme eğiliminden alakoyamayacağını umuyoruz.

Son olarak, önemli bir nokta da, yararlandığımız düşünür ve yazarların yararlanılabilecek yanlarını tükettiğimizi de söyleyemeyiz. Bu bakımdan, kaynakçamızda belirtilen kaynakların ilgilenecek okuyucularca kullanılması yararlı olacaktır.

Kuşkusuz, eksiklikler ve yetersizliklerin, bu satırların yazarının kullandığı, kaynaklardan çok, yazarın kendisinde olabileceği düşünülmeli; gerektiğinde, kaynakların kendilerine yönelinmelidir.

Sonuç niteliğindeki Sonsöz'de ise, bütün bu sorunların çözümünün sınıfsal bir nitelik taşımakla birlikte, bugünün toplumsal koşulları açısından dar anlamdaki sınıfsallığı da aşacak bir boyut kazanmış olduğu belirtilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMUN DEĞİŞİMİNDE BİLİM, TEKNOLOJİ VE KÜLTÜRÜN YERİ

(Morgan, Marx, Bell ve Habermas)

Teknoloji bağımsız değişken sayılabilir mi?

Toplumların evrimine ilişkin bilgilenmemizin öncülerinden L.H. Morgan, otuz yılı aşkın bir süre yaptığı kaynak ve saha araş-

tirmalarından sonra 19.Y.Y. ikinci yarısında, Aztek ve İnka toplumlarının İ.S. Onbeşinci Yüzyılda bile **siyasal toplum** düzeyine gelememiş olmalarını, insanın kassal ve sinirsel sınırlılıklarından kurtulmasını sağlayan at, öküz ve deve gibi işe koşulabilir hayvanların Yeni Dünya'da bulunmayışı ile açıklamıştır. Morgan'a göre, bu güç kaynaklarından yoksunluk Kızılderili toplumların çapa tarımcılığında varılabilen yanyana toplanmış köy yerleşmeleri (pueb!o) düzeyini aşip, kentsel yaşama geçmelerini önlemiştir. Morgan, Marx'ın hayranlık ve ilgiyle karşıladığı **Eskil Toplum (Ancient Society, 1877, Marx'ın okuması 1881)** adlı eserinde, insan'ın araç ve gereç kullanımı ile gerçekleştirdiği toplumsal evrimde **hayvan gücü, yel gücü, su gücü** gibi insan'ın sınırlılıklarının aşılması için gerekli olan güçlerin düzenlileştirilmiş bir sistem içinde kullanılmasının önemini vurgular. Bunların olabilmelerini ise ,en başta, yaşamı sürdürmek için gerekli olan temel besin kaynaklarından protein ve nişastalı besinlerin düzenli bulunabilmesine; geliştirilmiş tohumlarla, daha verimli besin bitkilerinin ekim ve dikimine; ve hayvanların evcilleştirilmesine, böylece, «bozulmaz besin yedeklerine» sahip olunmasına; **besin olanaklarının düzenliliğe kavuşturulması ile de, insanın zaman ve mekân bakımından sınırlılıklarını aşmaya başlayabilmesine dayandırır.**

Bu ilk gelişmelerin ardından sabanla yapılan tar!la tarımcılığına geçilmesi çapa tarımcılığına oranla yeni dönemde daha az sayıda insanın daha çok sayıda insana «yaşam sürdürme» edimlerinden özgür kalabilme olanağı sağlamasını mümkün kılmış; bir belli kesimin sanatlara, zenaatlara, düşün çalışmalarına yönelmesini gerektirecek olan **toplumsal servetin büyümesi, özel mükiyet ve devlet** gibi olgular, Morgan'a göre, bu ilk gelişmelerden sonra oluşmaya başlamıştır.

Morgan'ın, üretimin fazla toplumsallaşmadığı, savaş teknolojisinin ise başka topluluklardan ganimet elde etmek açısından büyük önem taşıdığı bu ilk dönemler üzerinde durarak yaptığı bu açıklamalarından, toplumsal evrimin, genel bir çerçeve içinde «teknoloji» dediğimiz olguya bağlı olduğu düşünülebilir. Gerçekten teknoloji, bugün de toplumsal evrimde bir «başat değişken» olmasa da yadsınamayacak bir öneme sahiptir. Ancak, Morgan'ın bu anlattıklarının eksik bir yanı vardır. Teknolojinin, toplumsal evrimde bağımsız bir değişken olamayacağını belirtmemiştir. Toplumsal evrimin insanın kas ve sinir yetilerini aşabilmesinde yararları-

lacak olan hayvan gücünün önemini belirtmiş; ama, teknolojinin kendi evriminin de nicel boyutlarda kalmayıp nitel boyutlara ulaşması için düğümün, soy toplumlarından daha sonraki dönemlerden itibaren üretim sosyalleştikçe gitgide artan bir yoğunlukla, toplumda varolan sosyal ilişkiler düzeyince belirlenen bir bağımlı değişken durumuna geldiğini görememiştir. Fakat bir noktayı, kitabının sonunda kesinlikle görebilmiş, belirtebilmiştir: İnsanın geleceğinin, teknolojinin gelişebilmesine ilişkin sorunların çözümlenmesi ile güvenceye kavuşturulabileceği. Bunun, «insanın özel mülkiyet üzerindeki efendiliğini birgün yeniden kurması ile» içiçe çözülebileceği.

Marx'ın yöntembilimsel tutumu

Morgan'ın görebildiği, ancak, nasıl gerçekleştirilebileceğini yeterince açıklayamadığı bu sorunu, bütün düşün yaşamını (1843'ten itibaren) toplumsal evrimin gerçek yaratıcısı olan toplumsal güçlerle etkileşim içinde sürdürmüş bulunan Karl Marx, **genel çizgileri** ile çözümlenmiştir.

*) Bu nokta çok önemli, Morgan, tıpkı Marx gibi, insanlığın geleceğini, herkesin yiyeceği ispanağı kendisinin ekeceği geçmişte kalmış bir yaşama özenerek bugünkü koşullar karşısında artık hiç olmayacak birşey gibi göstermemekte; bu gelişmenin zamanca, gelecekte ve insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinin değiştirilmesi ile gerçekleştirilebileceğini söylemektedir. Marx'tan farklı yanı «tarihin motor gücünün sınıf mücadelesi olduğunu» söylememesi; bugün toplumun söylemekle yetinmesidir. Bu bakımdan Morgan'ın savı, talancılık ve ganimetçilik dönemi için; yani, teknolojinin daha çok maddi öğelerinin ağır bastığı dönemdeki durumu açıklamakta; fakat üretim sürecinin gitgide toplumsallaştığı sonraki toplum biçimindeki durumu açıklamakta açıkça yetersiz kalmaktadır. Bu dönemlerden itibaren teknolojinin yapay araçlardan oluşan maddi öğelerinin yanısıra, bu araçların işe koşulduğu üretim ilişkileri; belirli üretim işlemlerinde insanın kendisine, benzerlerine, egemen sınıfa, doğa'ya bakış biçimi ve işteki üretim işlemlerinin örgütlenme biçimi de büyük önem kazanmıştır. Kısacası, yeni dönemlerde üretimde kullanılan teknolojinin önemli yanı, yapay araçlar (artifacts) olmaktan çıkarak, sosyal ilişkiler ve bunları düzenleyen kültürel öğeler olmaya başlamış; teknoloji ile, toplumdaki egemenlik bağımlılık ilişkileri içiçe girmiştir. Üretimin etkinliği, teknolojinin maddi öğeleri kadar, işçinin benimsediği kültürel değerlere, bunu biçimlendiren ve düzenleyen başat kültüre, tüketim kalıplarının değiştirilmesine, toplumsal ilişkilerin anonimleşmesine, kitle iletişiminin yaygınlaşarak bir tür «bilinç endüstrisi» durumuna gelmesine bağlı olmaya başlamıştır. Bu nedenle, günümüz toplumlarında toplumsal değişimde teknolojiyi bağımsız değişken saymak; teknolojiyi insansal (zihinsel) öğelerden çok, maddi kültür öğelerinden ibaret bir olgu saymak yetersizdir ve açıklanması gerekeni açıklamayan; sorunları üretim ilişkilerinin düzeyine kadar irdelemekten kaçınan; çağımız sorunlarını tarihsel olmaktan bile çıkaran kötümser bir değerlendirmedir. Kuramsal yönden de, hertürlü toplumsal eleştiriyi peşinen olanaksız kılmış olmaktadır.

1877'de yayınlanan Morgan'ın **Ancient Society'sini** Marx 1881'de okuduğunda düşün ve siyaset arkadaşı Engels'e «Morgan'ın dünya görüşünün ve yöntembilim anlayışının kendilerinden farklı olduğunu; fakat toplumların evrimi konusundaki açıklamalarının onların kendi çalışmalarında vardıkları sonuçlara denk düştüğünü ve bundan sevinç duyduğunu» yazar. Marx ayrıca, bilindiği gibi, Morgan'ın **Eskil Toplum** adlı kitabının biran önce kitleye tanıtılması için Engels'ten politik dergilere ve yayın organlarına bu kitap hakkında yazı hazırlamasını ister.

Marx'ın, Morgan'a bu denli önem vermesi, kendisinin bir «toplum bilimci» olarak her zaman güçlü bir bilimsellik taşıdığını; yıllarca süren kendi araştırmalarına karşın, kendi yöntembilim anlayışından kuşkulunmayı hiçbir zaman bir yana atmadığını, kendi çalışmalarında eksiklerinin olup olmadığını sürekli bir biçimde sınaama çabasında olduğunu gösterir. Marx'ın kapitalizmin evrimini, ya da binlerce yılı aşkın bir süre önce Akdeniz Dünyasındaki ticaret ilişkilerinin evrimini, Roma döneminde Kuzey Afrika'daki büyük mısır plantasyonlarını, toprak mülkiyeti düzenlemelerini, işteki araçların değişimini ve gemicilik tekniklerindeki değişimleri nasıl inceden inceye incelediğini biliyoruz. Bu tutum Marx'ın ayrıntılara inmeden, toplumsal olgular hakkında betimlemeler bile yapılamayacağını çok iyi bildiğini göstermektedir. 1843'ten 1881'e kadarki dönemde ve daha sonraki son birkaç yıllık dönemde başarılı ve uzun bir düşün hayatı olmasına karşın, kendi bulguları ve yöntembilim anlayışı ile, diğer düşünürlerin bulguları ve bunların temelindeki yöntembilim anlayışları arasında karşılaştırmalar yapmaktan kaçınmayı ise Marx'ın hem akıl almaz sabrını hem de köklü yöntembilimsel kuşkuculuğunu gösterir.*

Marx'ın toplumsal ilişkiler ile teknoloji arasındaki etkileşime getirdiği açıklık

İnsan'ın geleceği konusundaki «kuramsal umut»un bile ortadan kaldırılmak istendiği; aspirinden beyin cerrahlığına dek çeşitli

---

(*) Bu özelliği bakımından Marx'ı incelemek isteyen sosyal bilimcilerin, Marx'ın düşünce sistemini olduğu kadar, neyi nasıl araştırdığını; neyi, nasıl kuramsal bilgi düzeyine geliştirdiğini anlamak için de **Grundrisse'ye** yönelmeleri gerektiği bugün sosyal bilimlerde yaygınlaşan bir görüştür. Ne yazık ki Marx'ın bu eseri dilimize çevrilebişmiş değil.

nimetleri yüzünden bugün artık vazgeçilmez bir duruma gelen teknolojinin bir «bağımsız değişken» olarak günümüz insanı üzerinde onursuzlaştırıcı, «öblehleştirici» ve karşikonulmaz bir etkinlik ve egemenlik kazandığının ileri sürüldüğü şu sıralar Marx'ın teknoloji konusunda yaptığı açıklamaları bir kez daha gözden geçirmek- te yarar vardır.

Marx'ı yeterince incelememiş olanların; ya da, günümüzün gitgide kavranması güçleşen toplumsal sorunlarının gerçeklikleri- ne uygun bir biçimde kavranması ile başlatılabilecek doğru ve etkin bir toplumsal eleştiri için çıkar yolları kapatmak isteyenlerin Marx'tan yaptıkları alıntılarının bile ne tür «oyunlarla» yapıldığını görmeyen bazılarının söyledikleri de yanlıştır(1). Bunların savı da,

- (1) Bu konuda en ilginç saptırmacayı, çok konuşan ve çok yazan yeni tutucular- dan Daniel Bell yapmıştır. Bell, *İdeolojinin Sonu*'nda, Marx'ı Marx yapan yanının «1844 Felsefe El Yazmaları» olduğunu; daha sonraki çalışmalarında ise Marx'ın insan ve topluma ilişkin sorunları sadece ekonomik sorunlar ola- rak ele aldığını; insan'ı bir sorun olarak ele almayı bir yana bıraktığını ileri sürmüştür. Meszaros ise, bunun yanlışlığını -bir oranda kendisi de yetersiz kalmakla beraber- vurgulamış; Daniel Bell'in, *El Yazmaları*'nın başlığının «Felsefe El Yazmaları» olduğunu söylemesinin bile bir saptırmaca olduğuna dikkatini çekmiş, Marx'ın bu erken dönem çalışmasının başlığını bile gerçekte Felsefe ve Ekonomi El Yazmaları olduğunu, gerek *El Yazmaları*'nda ve gerekse Marx'ın Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirilmesi (1843) ile başlayan bütün çalışmalarında amacının yabancılaşmayı ve hangi yollarla geçmek gerektiğini aydınlatmak olduğunu *El Yazmaları*'nda da «insan» sorununa salt alışılmış felsefe sorunsalı olarak değil, toplumsal ilişkilerin ekonomi politiği içinde baktığını; Bell'in açıkça saptırmaca yaptığını söylemiştir. Bak; İstvan Mészáros, *Marx's Theory of Alienation* (London: Merlin Press, 1970), pp. 227-29.

Fakat, daha başka yazarlar Meszaros'un iki konuda noksan olan açıklama- sını daha da tamamlamışlardır. Bu yazarlar; (a) Marx'da, yabancılaşma soru- nunun hayatı boyunca değişmemesine karşılık, sorunu ele alışındaki içeriklerin (sorunsalın) değiştiğini, (b) Marx'ın «insan» sorununu ele almakta o zamana kadarki alışılmış «felsefe» anlayışından bilerek uzaklaştığını; toplumsal de- ğişimi, ekonomi politik açısından yapılacak açıklamalar içinde ele almakla fe- lsefeye de yeni bir işlev, vermek istediğini; yani toplumu değiştirmekle ye- tinmeyip, toplumu, yabancılaşmanın kaldırıldığı bir yeni topluma dönüştürme işlevi yüklemeyi amaçladığını vurgulamışlardır. Daniel Bell'in istediği ise açıktır: Toplumsal ilişkilerin ekonomi politiği açısından ele alınmadığı bir yabancılaşma sorunsalı içinde kalarak, yabancılaşma olgusunu salt bir birey ve toplum karşılığı içinde sınırlı tutmak, insan'ın gerçekleştirilemeyen «fel- sefi» yücelikleri karşısında «timsah gözyaşları» dökerken, toplumsal eleştiriyi, sadece, birey'i birey olarak kalmaktan alakoyan hertürlü toplumsal yaşama karalamakla işlevlendirmek; günümüz Batısındaki ileri sanayi toplumlarındaki toplumsal sorunları belirli bir toplum biçimine bağlı olmaktan çıkmış; evrensel ve tarihselliğini yitirmiş sorunlar olarak göstermek. Bu tür eleştiri- lerin varabileceği toplumsal eleştiri düzeyi ise, gerçekte, tüketim toplumunun içinde, yabancılaşma'nın bugünkü yeni görünümleri içinde yaşamak; bütün bunların nedeni olan toplum yapısını eleştirmeksizin, bunu değiştirmek ge- rektiğini düşünmeksizin düzenin içinde yaşamaktır.

tıpkı Marx'tan yana olalım diye Marx'ın açıklamasını indirgemeciliğin eleştiriye açık basitliğine sürükleyen bazıları gibi, Marx'ın toplumsal değişimi ekonomi ya da teknolojiyle, yani tek bir etmenle açıklamış olduğu şeklinde yanlış ve yetersiz bir değerlendirmeye dayanmaktadır.

Oysa, Marx, **Grundrisse**'de bu noktaya uzun uzadıya ışık tutmaktadır. **Felsefenin Sefaleti**'nde «yel değirmeni size feodal egemenin bulunduğu toplumu, buharla çalışan değirmen ise sınıai kapitalistin bulunduğu toplumu verir» sözleri Marx'ın indirgemecilik yaptığını söyleyenler tarafından hep kullanılagelmektedir. Oysa Marx'ın buradaki anlatımı basit bir durum saptaması, bir betimlemedir. **Manifesto**'da ise, Engels ile birlikte, sınıai kapitalizme geçişin teknolojideki nicel değişimler ve pazarın genişlemesi ile gerçekleştirilen belirli bir birikimden sonra, yatay işbölümü ile sınırlı kalmayan dikey işbölümüne geçiş ve insanın kassal ve sinirsel sınırlılıkları yüzünden içinde kapalı kalınan manifaktürün aşılması gibi, ancak, bugün için varolan toplumsal ilişkilerin ve egemen sınıfın konumunun değiştirilmesi aracılığı ile gerçekleştirilebildiğini belirtmiştir. Teknolojideki nitel değişme, Marx'ın açıkça belirttiği gibi, işte ancak bu değişimler sayesinde; yani, daha kuramsal bir ifade ile, üretim ilişkilerinin uzun dönemler aracılığı ile değiştirilmesi sayesinde gerçekleştirilebilmiştir.

Grundrisse'de Marx, Batı kapitalizminin bu niteliksel değişimden önce yüzyıllar süren bir büyüme geçirdiğini de belirtmiştir. Ancak, bu büyüme döneminde teknoloji alanında sadece nicel gelişmeler gerçekleştirilebilmiş; ortaçağın zenaat erbabının kullandığı imalat teknolojisi, Batı kapitalizminin XVIII. ve XIX. yüzyıldaki nitel değişimine dek, tam 200 yılı aşkın bir süre nitel anlamda hiç bir değişiklik geçirmeden kullanılmış; sadece, kullanılma alanı daha geniş ve daha yaygınlaştırılabilmiş; bu dönemde, sadece, nicel değişimler geçirmiştir. Yeni üretim teknolojisine geçiş, sınıai kapitalizme geçişi zorunlu kılan toplumsal güçlerin eliyle ve bunlardan aslı sınıf olan sanayi burjuvazinin «ilerici önderliğinde» yürütülen ve Marx'a göre «tarihin gerçek motor gücü» olan **sınıf mücadelesi yolu ile** olabilmıştır. Böylece, toplumsal ilişkilerin sınıf mücadelesi yolu ile değiştirilmesiyle, teknolojide eskisi gibi sadece nicel anlamda bir teknolojik değişmeden öteye gidilmesini engelleyen feodal toplumsal ilişkilerin ortadan kaldırılması iledir ki, temelde sosyopolitik bir sorun olan teknolojide nitel değişme sorunu çözümlene-

bilmiştir. Burjuvazi, böylece, **Manifesto**'daki anlatımla, teknolojide «Mısır piramitlerinden, Roma akidüklerinden ve Gotik katedrallerinden çok daha görkemli» işler başarmıştır. Ayrıca, açılan bu teknolojik gelişme çağının taşıdığı gelişme potansiyelleri, kapitalist ekonomistlerin vurgulamaktan çok çekindikleri, ama Marx'ın ve Engels'in büyük bir hayranlıkla gelişme «romansı» dedikleri bir öge görünümünü kazanmıştır.

Bilimin öne geçmesi sorunu

Bilimin gelişmesi de ,teknolojinin gelişmesinde olduğu gibi, toplumsal ilişkiler değiştirildikten sonra olmuş; çok kısa bir süre içinde, geçmiş yüzyıllardan beri elde hazır duran birçok bilimsel bulgular, ilkeler ve mekaniğe ilişkin küçük çaptaki uygulamaları, teknoloji aracılığı ile, üretim sürecinde uygulanabilmeye başlamıştır. Bunları, bu yeni dönemin egemen sınıfı olmayı başaran burjuvazi başarmıştır. Daha gelişkin bir toplum biçimine geçiş ise, pratik olarak, bilimde, teknolojide, siyasal sürecin geniş katılmalarla yürütülmesine yatkın yönetim tekniklerinde, ulaşım ve iletişim tekniklerinde pespeşe gelişmelere yol açmıştır.

Bunun içindir ki, Marx, **burjuvazinin tarih sürecinde ilerici bir sınıf olarak yer aldığı** söyler. Ancak, burjuvazinin bu ilericiliği, Marx'a göre, zorunlu olarak sınırlı kalmak durumundadır. Teknoloji alanında burjuvazinin ilericiliğinin sınırlı olması anlaşılabilir bir şey değildir. Teknoloji, toplumsal üretim de gerekli öğelerden sadece biridir. Üretimi tek başına teknoloji belirlememektedir. Üretimi belirleyen, teknolojinin de ardın da, temelde, kâr maksimizasyonunu da aşarak belirli bir üretim biçiminin varlığının sürdürülmesi ilkesi açısından yapılan toplumsal ilişkilerin dengesinin ilişkilerin değişimine ya da değişiminin önlenmesine doğru ağırlandıracak olan sosyal güçlerin siyasal düzeydeki etkinlikleri olmaktadır. Düşünsel (ideolojik) ve pratik yaşam alanlarında diyalektik bir etkileşim içinde ve örgütlü faaliyetlerle gerçekleştirilebilecek üretimin miktarı, kullanılacak teknoloji, üretimden kimin ne alacağı, bu açıdan, sadece ekonomik, ya da teknolojik bir sorun değil, **sistemin kendini yeniden-üretmesini önde tutan kurumsal düzenlemeler ile yürütülen politik bir sorundur.** Bu nedenle de, Marx'a göre, belli bir toplum biçiminde teknolojinin nereye kadar geliştirilebileceği; insan yerine makina ve makina yapan makinalar sistemine geçiş sürecinin nerede durdurulacağı, sadece birey olarak kapita-

listlerin kendi kişisel kârlarını en yüksek düzeye çıkarabilmeleri sorunu olmayıp, kritik bir noktadan sonra, bundan da önemli sayılmaya başlayan kapitalist üretim biçiminin toplumsal ilişkilerinin sistemi yeniden-üretmesi işlevinden alakonulmayacak bir dengede tutulabilmesi sorunu olmaktadır. Teknolojinin evrimini, bu nedenle, kâr maksimizasyonu ölçütünü de aşan belirli bir sınıflar arası egemenlik bağımlılık ilişkisinin sürdürülmesi ölçütü belirlemiş olmaktadır. Başka bir deyişle, bu sorun, en temelde yabancılaşmış emek ve artı-değer aktarımını sürengin kılacak ekonomik, sosyal ve kültürel düzenlemeler sorunu olup, en üst düzeyde, siyaset düzeyinde rasyonelleştirilen bir sorundur. Bu siyaset düzeyi ise gelişmiş sanayi toplumlarında, aşırı derecede rasyonelize edilmiş, aşırı derecede bürokratikleştirilmiş bir **devletin** (ve bunun da ardındaki genel anlamdaki toplumsal ilişkilerin) etkinliğinin ve verimliliğinin sistemin kendi içinde beliren yeri kısıtlamalardan kurtarılabilmesi için, sadece düz anlamdaki **devlet**'in kapsamını aşacak boyutlarda düzenlenmektedir. **Devletin, sivil toplum'u ezici, onun etkinlik ve verimliliğini tahdit edici yayılmalarına karşı, bugün, ileri sanayi toplumlarında sivil toplumdaki yola çıkılarak devlet'in kuşatılmaya çalışıldığı görülmektedir.** Yorumlar yeni ve kesinleşmemiş ise de, bunun, «devletin» (gitgide, düzenlemede «mülkiyetli sınıfın memurun» olmaktan çıkan bürokrat ve teknokratların) görelî bağımsızlığını aştırmakla oluşuna karşı bir önlem olarak 1960'ların yarısından beri geliştirilmiş olabileceği düşünülebilir. Amaç, kuşkusuz, bu yepyeni düzenlemeler ile de değişmiş değildir: Siyaset düzeyindeki düzenlemelerin sivil topluma yönelik bir yaygınlaşma ile, **devlet**'in görülgeliğinin, aşırı bürokratik görünümünün azaltılması; daha etkin düzenlemeler ile, gene, belirli bir toplum biçiminin sürenginliğinin sağlanması.

Bu, günümüzde üretim süreci ne denli toplumsallaşmış olursa olsun, toplumsal üretimin ürünlerinden yararlanmakta egemen sınıfın, kâr maksimizasyonu ölçütünü de aşacak biçimde, kendi ayrıcalıklı konumunu sağlayan toplumsal sistemin yeniden-üretilmesi yolu ile, üretim araçlarının özel mülkiyetini kendi elinde tutmasını sürdürebilmesi; yani, hergün ve her koşulda en yüksek miktarda yumurta almaya oranla, altın yumurtlayan tavuğu canlı tutmayı, uzun dönemde, daha kârlı görmesi sorundur. Kapitalist üretim ilişkilerinde, tek tek işletmelerin ya da sektörlerin bireysel kâr maksimizasyonu düşüncelerini etkisiz kılabilen ve sistem için haklı

endişelerde **sistemin sahibi** olarak daha büyük duyarlılık sahibi olan birilerinin varlığını hatırlatan, yetkilerinin gitgide arttığını düşündüren daha üst düzeyden kararlar bugün çok daha sık alınabilmektedir. Esenlik devleti (welfare state) uygulamaları bile, bu anlamda, sistemin **-marx'ın Kapital'in** üçüncü cildinde **kapitalizmin kendini aşkınlayarak sürdürmesi** olarak açıkladığı olgudur bu-kendini değişik koşullar karşısında yeniden düzenlemesi; daha üst düzeyde alınan kararlar aracılığı ile **-kendini yeniden- üretmesi** * olarak, 1914'lerden 1960'lı yılların başına dek gitgide yaygınlaşmış ve yoğunlaşmış; az önce belirtilen yeni düzenlemeleri gerekli kılacak derecede ağırlık kazanmış; sonunda, **Sistemin etkinliği** açısından, organik negativiteleri baskılayarak yarattığı toplumsal entegrasyon, sistem içindeki alt-sistemler arasındaki entegrasyon için gerekli olan spontanelik, özgünlük, karşıtlık gibi öğeleri yokettiği sistem için zararlı olmaya başlamıştır.

Bugün bu işler öylesine karmaşık bir yapı içinde işlemektedirler ki, egemenliğin toplumun mülkiyetli sınıfında mı, yoksa üretim süreci açısından önem taşıyan iş yönetimi ya da teknolojiye ilişkin üst-düzeydeki bilgi ve becerileri kazanmış seçkinlerin elinde mi olduğu bile, çoğu zaman, netlikten uzak açıklamalara yolaçabilmektedir. İlişkide bulunduğu çevrelerden duyduklarını herkesten önce

---

(*) Bu konuda öylesine gelişmeler olmuştur ki, bugün A.B.D. de sivil toplumun siyasal toplumu kuşattığından sözedilmektedir. Biz de ise, şu sıralarda yeni yeni siyasal toplumun özgürlük sağlayıcı bir toplumsal yaşam alanı olarak öneminin kavranması gerektiğinden sözedilmekte; devletin, sivil topluma uzanmakta olduğu ileri sürülerek siyasal toplum ve sivil toplum ikiliğinden sözedilmektedir. Bize kahrırsa, özel mülkiyeti temel alan toplumlarda üretim süreçlerinin teknoloji ve «serbest zaman»ın denetlenebilir bir iş için **recreation** dilimi durumuna getirilmesi ile birlikte, sivil toplum ile, siyasal toplum arasındaki farklılıklar gitgide azalacaktır. Bizce, bugün için devlet'in önemli görünmesi kapitalist toplumun belli bir etkinlik düzeyine hâlâ erişememiş olmasındandır. Yakında, **siyasal toplum'a** karşı sığınabilecek bir sivil toplum da büyük ölçüde ortadan kalkmış olacak, özgürlüğün kısıtlanması siyasal toplum düzeyindeki görülür düzenlemeler ile değil, gitgide daha yoğun biçimde, öncelikli olarak, gündelik yaşamdaki yeni ve algılanması güç **kültürel düzenlemeler** aracılığı ile uygulanacak ve yürütülecektir. Bu konuda ilk kültürel düzenlemeler sınıfsal farklılaşmaların kavranmasını önleyecek biçimde gitgide vurgulanan etnik farklılaşmaların kullanılmaya başlaması; cinsellikteki «başıbozukluk», beyaz zehir, toplumsal suçlar konusundaki kayıtsızlık gibi alanlardaki norm'ların alt-üst edilisinde görülmeye başlamıştır. Bütün bunlar toplumu böldükçe bölmekte; böylece, toplumsal ilişkilere ve her türlü kurumsal eşitsizliklere ve ayrıcalıklara yönelecek toplumsal eşitinin oluşumunu etkinlikle önlemekte; bu yönüyle de, belli bir yönetici sınıf açısından, toplumsal sistemin özünü korumaya yaramaktadırlar. Bu konuda, bk.: Paul Piccone, «Crisis of One-Dimensionality.» ve Tim Luke, «Culture and Politics in the Age Artificial Negativity,» **TELOS**, 3 (Wihter), 1977/78.

duyabilme özelliği ile ilginç bir yazar olan Kenneth Galbraith'in 1960'ların ortalarından beri, verimli olmayacağı için güvenemediği **devlet** aracılığı ile değil de, büyük şirketlerin önderliğindeki **Corporate** iş âleminde ve sivil toplumun çeşitli odalarında örgütlenecek yeni bir **toplumu rasyonelleştirme**'den söz etmiş olması ile, 1960'ların sonlarından beri yapılan toplumsal ekonomik ve kültürel düzenlemeler arasında ilginç yakınlıklar görülmektedir. Devletin dış politikasını yürütmekle görevli seçkinlerin sözü, dış politikada eskisi kadar geçmemekte; şirketler âlemi uygun gördüğü için, Afrika'daki radikal hareketlere karşı hiç beklenmedik ölçüde değişik bir tutum takılmaktadır. Bu ülkelerde, radikal rejimler ile daha **modernize** edilmiş toplumlara geçişin, dünya ticareti içinde aktif bir biçimde yeralmaktan geri kalmadıkları sürece, kendileri için, açık müdahaleler ile bu rejimlerin bastırılmasına oranla çok daha yararlı olacağını gören **sivil toplum** içindeki **corporate ownership** topluluğu, **siyasal toplum**'un (devletin) yıllardır dış politikasını yönetenleri şaşırtmakta, susturmaktadırlar.

Diğer yandan, bugün ancak büyük araştırma kuruluşlarında ve büyük fonlar ile gerçekleştirilebilen bilimsel araştırmalar, sağladıkları bilimsel bulguların teknoloji aracılığı ile üretim süreçlerine uygulanmaları sayesinde, bilim adamlarının deyişiyle, verimliliği arttırıcı bilimsel ve teknolojik düzenlemeleri başlıbaşına birer üretici güç durumuna getirmektedirler. Fakat bu durum, kapitalist sınıflar toplumlarında egemenliğin, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetten ayrı olarak, sadece bu tür ya da iş yönetimi bilgilerine sahip olanların eline geçtiği anlamına da gelmemektedir. **Corporate ownership** topluluğu karşısında, iş yöneticileri kapitalist sistemin mantığına uydukları ölçüde ve sürede «yetkilerini» ellerinde tutabilmekte; bu yetkilerinin işlevi ise, mülkiyetli sınıfı değişen koşullarda ayrıcalıklarından yoksun kılmamak; sosyal sistemi onlar için ve onlar adına işlerlikli tutmaktadır. Bu bakımdan, bilimin ve teknolojinin toplumsal değişimde nitel değişimlere yolaçabilecek bir bağımsız değişken olduğunu söylemek, politik işlevinin dışında, toplum üzerinde yanıltıcı gözlemlerle (dolaysız algılamalardan oluşan) yetinmek olacaktır. Yaptığı ayrıntılı açıklamaları ile ilginç bir düşünür olan Habermas'ın bu konudaki görüşlerini ele almamız; bu konuda en derli-toplu sözleri söyleyen düşünürlerden biri olan Habermas'ın bile nasıl eksik kaldığını (yanlışının işleyişini) görmemiz yararlı olacaktır. Bu görüşler ve bunların ele-

tirilmeleri ile, günümüz de, bilimin ve teknolojinin yerini; bilim'in gerçekten teknolojinin önüne geçip geçemediğini; bilim'in kazandığı ileri sürülen böyle bir özelliğin ya da böyle bir açıklamanın gerçekte ne anlama geldiğini biraz daha yakından incelemeye çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

BİLİMİN DEĞİŞİMİ: İDEOLOJİK ELEŞTİRİDEN KAÇIŞ... TEKNOLOJİK USSALLIK... YAŞAMIN USSALLIK-DIŞI OLUŞU

(Habermas'ın eleştirileri ve yetersiz yanı)

Habermas'ın dili Türkçeleştirilmeye fazla yatkın değil. Hatta, bu yazıları İngiliz diline aktaran ve yayına hazırlayanın da belirttiği gibi, anlatımında İngilizcede de tam karşılıkları bulunamayan kavramlar var. Bunlar, Habermas'ın ve en yeni ve güçlü üyelerinden biri olduğu Frankfurt Okulunun «eleştirel toplumbilim» anlayışı içinde bakıldığında daha kolay anlaşılabilir kavramlar(2). Fazla da anlaşılabilir kavramlar değil. Ama gene de «ihtiyatlı» olmak için, Habermas'ı Türkçeleştirmeye çok fazla çalışmadan, ne dedi ise onu ve kendi anlatımı içinde aktarmaya çalışmakta yarar var. Habermas'ın bu görüşlerini **İdeoloji olarak Teknoloji ve Bilim'den; Rasyonel Bir Topluma Doğru** adlı İngilizce derlemedeki yazılarından ve Connerton'un **Eleştirel Toplumbilim'inde (Critical Sociology) Bilimsel bir Uygarıklıkta Teori ve Pratik Birliği** başlığıyla yayınladığı yazıdan derledik (3).

---

(2) Frankfurt Okulu, önümüzdeki yıllarda bizde de üzerinde gitgide daha çok konuşulacak düşünürlerle dolu bir okul. Marcuse -çok eleştirilmiş, sınıfsal temeli es geçtiği söylenerek çok hırpalanmıştır- epeydir biliniyor. Yeterince anlaşılması önlenmişse de. Şimdilerde Reich'in çevirileri başladı. **Birikim, Türkiye Yazıları** gibi dergilerde ise Walter Benjamin'den sözeden yazılar, çeviriler çıkıyor. Benjamin'e yakınlığı olan, ama bu okulla ilişkisi hiç olmayan Brecht'in çevirileri çıkıyor.

Biz de, bu olumlu çalışmalara katkıda bulunacaklara şu kaynakları önermek istiyoruz: Paul Connerton (ed.), **Critical Sociology: Selected Readings** (Penguin Modern Sociology Readings, 1976); Martin Jay, **The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-50** (London: Heinemann, 1973); ve Jay'in «az» eleştirel görünen kitabına karşılık Markist açıdan bir değerlendirme, Phil Slater, **Origin and Significance of the Frankfurt School: a Marxist Perspective** (London: Henley, Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977).

(3) Jürgen Habermas, **Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics** (London: Heinemann, 1971), ss. 81-122; Paul Connerton (Ed.), **Critical Sociology** (Penguin Modern Sociology Readings, 1976, ss. 330-47).

Şu görüşleri savunuyor Habermas:

1. Günümüz ileri toplumlarında toplumsal belirleyicilerin en önemlisi bilim ve teknoloji olmuştur. Hatta, bilim teknolojinin önüne geçmiştir. Pozitivizm ile birlikte, insanın kendini ve toplumu anlaması için gerekli **eleştirel bilgi**, bilimin praxis, yani **ethic** ve siyaset alanındaki eylem ve edimler üzerindeki etkileri ile ilgilenmesini kesmiştir.* Bu değişimle birlikte, bilim, eleştirel düşünceden yoksunlaşmıştır: bilimsel düşünce, düşünmenin başlangıcında varolan koşullara göre oluşturulan tümceleri denetimlenebilir sınamalardan geçirerek vardığı hipotetik yasalar ile kendi açıklamalarını kendisi düzenliliğe erdirmeye dönüşmüştür. (indirgenmiştir anlamında da alınabilir).
2. Benzer ve ilintili bir değişim de, geçmiş yüzyıllarda zanaat erbabının kendi mesleğinin görgü ve göreneği ile kendi özdenemleri içinde geliştirdiği deneyim kurallarına göre kullandığı araçların ve bunların kullanımına ait bilgi ve becerilerin (techne) yerine, başka birşeye geçilmesi olmuştur. Bu başka şey ise, maddeye ve insansal ortama ilişkin bilgilerin elde edilmesinde kullanılan genelleştirici bilimlere temel oluşturan ve bilimsel olarak sınanabilen önkestirimler (prediction) ve bunlara bağımlı olarak baştan belirlenerek kullanılacak olan araç ve usullerdir; yani, «toplumsal emek sistemi ile bağıntılı olarak» kavranabilecek karmaşık yapıdaki «teknoloji»dir.
3. Bu karmaşıklığından ötürü, bilimin bugün ilk bakışta kavranamayan bir özelliği ise, bilimin yöntembiliminin **praxis**'e (Habermas'ta bu kavram **ethic** ve siyaseti kapsamakta) ilgi göstermez olması; bunu, kendi yöntembilim anlayışını **değerlerden-özgür** kıldığını, ya da **ethic yansızlık** yandaşı olmayı bilimsellik için koşul saydığını söyleyerek yapmasıdır. Teknik ve bilişimsel (cognitive) sorunlarla ilgilenmesi ne denli yoğunlaşmışsa, toplum ve insana ait sorunlara karşı ilgisi de o denli azalmış; bu ilgisizlik, bilimin yöntembilim anlayışının bugün temeli durumuna gelmiştir.

(*) Habermas'da da **praxis**, hem **ethic**, hem de siyaseti kapsayan bir kavramdır. İnsan'a ve topluma ilişkin değerlerden soyutlanmış bir praxis, bilinen, kuramdaki praxis'ten nitelikçe de farklı kalacaktır.

4. Günümüz sanayi toplumlarında bilim için kabuledilebilir tek değer, bilim bunu bir değer olarak kabul ettiğini açıkça söylemiyorsa da, «ussallık» olarak betimlenip geçilen ve «amaçsal-ussal araç ve uselerin seçimindeki teknik tavsiyeler biçiminde ortaya konulan koşullara göre düzenlenmiş önkestirimler ile güvenceye kavuşturulmuş, amaca uygun araçların kullanımında aranan iktisadilik (tasarruf) olmaktadır. Böylece, yaşam ile ilgilenme, yalnızca, toplumsal emek sistemlerine içselleştirilen ve emeğin etkin işgörmesinde (performance'ında) izlenen ve gerçekleştirilen destek-yanıt (feedback: denetleme için gerekli komut'un uygulanmasında etkinliği kontrolde kullanılan geri-besleyici yanıt) denetimi alanında olmaktadır.
5. Bu arada, bugünkü »bilim«de «doğmacılık» ve «ideoloji» diye yöntembilimsel bir koşul olarak reddedilen yaşam'a (praxis) ilişkin değerler ve bu değerlerin herhangi bir konuda hangisinin daha doğru ve geçerli olduğunu saptamak için başvurulacak özgür iletişim ile oluşmuş irade ve görüş birliği (consensus) aranmaz olmaktadır. Bunu, karar-alıcı kurumlar, değer sistemlerinin ussal olmayan tercihlerine gerek bırakmadan, kendileri yapmaktadır. Sonuç olarak da, yaşam'a (praxis) ilişkin ussallık-dışlıklar günümüzde artıkça artmaktadır.
6. Böylece, günümüz ileri toplumlarında bilim ve teknolojinin dayanağı olan pozitivizmin ideolojiyi eleştirmekle başladığı bu yolun sonunda, teknolojik ussallığa varılmış bulunmaktadır.

«Teknolojik Ussallık» yerine, yeniden «ideolojik eleştiri»ye dönüş ve «bilincin aydınlığa kavuşturulması»

Habermas'ın bugün «bilim»in içinde bulunduğu durumun nasıl oluştuğunu açıklamayı özetele böyle. Bugünkü durumdan kurtulmanın yolu ise, herşeyden önce, **ideolojik eleştirinin** (bizdeki dar anlamıyla kullanılan «ideolojik» sözü ile hiçbir ilgisi yok Habermas'taki bu kavramın) **yeniden başlatılmasıdır**. Yani, ideolojiyi eleştirmekle başlayan pozitivizme karşı, **bilim'de ideolojik eleştirinin yeniden başlatılmasıdır**. Ancak, Habermas'a göre, canlandırılması gereken bu insan'a ve yaşam'a ait **yeniden değerlendirme**

(ideolojik eleştirede) yapıcı eleştirinin oluşumuna yolaçan itkinin (motive), sadece, yaşanan gerçeğin bilimsel olarak ussallaştırılmış biçimlendirilmesini ve dünyanın ve insanın-kendisinin yorumunu yapmaya çalışan değer yüklü bir dünya görüşü'nü birbirinden ayırmakla yetinen bir itki olmaması da zorunlu görülmektedir. Böyle bir itki ile sınırlı kalmak, Habermas'a göre, «ideolojik (praxis açısından olduğu için) eleştirinin, daha işin başından itibaren, yüklenmesi gereken bu görevini kuramsal olarak haklı kılmaktan kendini yoksunlaştırması demek olacaktır. Yapılması gereken, bu bakımdan, bu tek çıkar yolun başlangıcından itibaren, ideolojik eleştirinin toplumda yaşanan gerçeği kavranabilecek şekilde biçimlendirmekle yetinmeyip, **bilinci aydınlığa kavuşturmayı** da görev edinmesidir.

Ne var ki, bu betimleyici sözlerinin sonunda Habermas ortaya siyasal pratikte bir çözüm koyabilmiş değildir. Nitekim kendisi de, az daha ilerde, «fakat bu eleştiri, kendisinin getirdiğinden yüklenim sorumluluğu duymayan bir **akıl**, bilincin kurtarılması (emancipation) sorununa ilgi duymadığı günümüzde, gücünü nereden alacaktır?» diye sormaktadır.

Burada da bir yanıt arama çabasına girişmekte; çözüm olarak, «ideolojik eleştirede, sadece teknik bilgileri arttıran deneyimci bilimler ile ilgilenmekle varılabilecek bir anlama düzeyinde kalınmamasını; bilimsel teknikler ile, bu tekniklerin yetkin bir bağımsızlaşmayı getirebilecek bilimsel özgürleşmenin ve kurtuluşun (insanın kurtuluşu) gerçekleştirilmesindeki yerleri ve etkileri açısından ilgilenebilecek düzeyde bir ideolojik eleştiriye varılması»nı önermektedir.

Fakat bu da olgunun sorun olan yanını, olgunun kendisi dışında açıklamamaktadır. Habermas'ın da belirtmeden geçemediği gibi, sorun bu ikinci açıklama ile de açıklanmış olmamaktadır. Çünkü, sorun bu noktada da, gene, «bilimsel bir uygarlıkta kuram ile yaşam (praxis) arasındaki bağıntıya bağlı bir sorun» olarak kalmaya devam etmektedir(4).

Habermas daha sonra da, «şey'lere ait ilişkileri açıklayan bilimlerde geçerli olan ussallık aracılığı ile, tarihe ait süreçler üze-

---

(4) Jürgen Habermas, «Theory and Practice in a Scientific Civilization,» Bak: Connerton, a.g.e., ss. 338-39.

rinde etkinlik kazanılabileceğini ileri sürenlere» haklı bir eleştiri yöneltmekte; fakat bu eleştirinin sonunda kendisi de, en temelden, gene eleştirilere açık kalmaktadır. Çünkü, Habermas'ın şey'leştirilmiş süreçler üzerindeki tekniksel denetim kurma yeteneği aracılığı ile, tarihsel süreçler üzerinde de denetim kurulabileceğini ileri sürenlere yönelttiği eleştiri şöyle:

«Geçerlikteki (formel) ussallık ile masumca kurulan bu yandaşlık içinde bastırılmış bulunan özsel nitelikteki (asıl) ussallık, açıkca ne olduğu söylenmeyen (zımnî) bir tarih felsefesi olan sibernetik yolu ile kendi kendini düzenliliğe kavuşturabilen bir toplum örgütlenimini olabilir sayan anlayışta ifadesini bulmaktadır. Bu bastırılmış özsel ussallık insanoğlunun kendi kaderinin, bu kaderi üzerinde toplumsal tekniklerin uygulanımı derecesinde denetleyebileceği birşey olduğu; insanlığın kaderinin sibernetik denetim ve bu tekniklerin uygulanımı ölçüsünde ussal olarak kendisine yol gösterilebilecek birşey olduğu biçiminde ortaya konmakta; böylece, sorulara açık bir sava dayanmaktadır. Fakat böyle bir dünyanın ussal yönetimi, tarihin ortaya koyduğu pratiksel sorunların çözümü ile hemen özdeş sayılabilecek birşey değildir. Şey'leştirilmiş süreçler üzerindeki tekniksel denetim yeteneğinden başlayıp tarihe ait süreçler üzerinde pratik ile bağımlı bir egemenliğe (mastery) uzanan bir ussallık sürekliliği çizgisinin bulunabileceğini düşünebilmek için hiçbir neden yoktur. **Tarihin ussal olmayışının kökü, tarihi, bilinçli olarak tarih yapabilmek yeteneği ve olanağı edinememiş olarak bizim yapmakta olmamızda bulunmaktadır.** Bu nedenle, tarihin ussal kılınması güdümlenebilirlik içindeki insanların bulunduğu taraftaki denetim güç ve yetkilerinin genişletilmesi ile değil, fakat, **ancak daha yüksek düzeyde bir düşün ile özgürleşme ve kurtuluş yolunda ileriye doğru yürüyen etkin insanın bilinci ile olanaklı kılınabilir.**» (5)

Habermas'ın anarko-liberal tutumu ve Dallas W. Smith'in Önerisi

Habermas'ın, insan özgürleşmesi ve kurtulması için getirebildiği çözüme ilişkin bu son sözleri de gerçek bir çözümün kendisini değil; böyle bir çözümün sadece yönünü göstermektedir.

(5) Jürgen Habermas, «Theory and Practice...» Connerton (Ed.), a.g.e., s. 346.

Gerçek çözüm, Habermas'ın gösterdiği yönde ilerlemek ile erilebilecek «özgürleşme ve kurtuluş yollarında ilerleyen insanın bilinci»ne varabilmek için gerekli daha temel nitelikte bir başka çözümdedir. Simon Frazer Üniversitesinde «Dallas W. Smith'e göre, bu çözüm, «bu tür eksik düşünceler ile anarcho-liberal bir nihilizm'e varmak yerine, yeni kolektif ilişkilerin oluşturulmasına yönelmektir.» (6)

Bunun ise Habermas'ın önerdiği soyut ve bireysel konumdaki «eleştirel düşünce yeteneğine sahip insanlar ile» değil, feodal toplumdaki kapitalist topluma geçişte burjuvazinin ilerici bir tavırla yaptığı gibi, belirli bir sınıf ve onun yanında yer alabilecek olan diğer toplumsal kümeler eliyle; ve tarihsel evrimin motor gücü olan sınıf mücadelesi yolundan geçerek toplumsal ilişkilerin daha gelişkin bir toplum biçimi oluşturacak şekilde değiştirilmesinin kabulü ile olabileceği ileri sürülmektedir.

Sorunu bu son noktaya kadar irdelemeksizin çözümler önermek, birçok sosyal bilimci tarafından yeterli sayılmadığı gibi, böyle bir eksik eleştiri, gitgide daha çok yazarın katıldığı bu tartışmalardan birinde rastladığımız taşlamacı bir deyiş ile, «ısrarlı bir ileri yaş çocukluğu» olup çıkmakta; bu tür eleştiriler ile yetinenler, toplumun etkin kültürel güdümlerle dolu olduğu bugünkü durumda bireylerin nasıl olup da bu tür bir bilinçlenme düzeyine çıkabileceklerini açıklayamamaktadırlar. Bu tür nitelikler kazandıracak bir bireyselliğin ancak uzun toplumsal dönüşümler ile gerçekleştirilebilecek bir nitelik olduğu unutulmaması, bu dönüşümlerden zamanca daha öne alınan bir sözde bireyselliğin yaratabileceği olumsuzlaştırıcı etkileri; düzene (onun izinli-adacıklarına çekilerek) entegre olmaya yöneltici umutsuz yanları üzerinde durulmaktadır.

Walter Benjamin'in karamsarlığının da aşılması

Habermas'ın böylece sürüklendiği bu «soğukkanlı» kötümserliği, aslında, daha duygusal olan Walter Benjamin'in faşizmin tırmanış döneminin karamsarlığı içinde söylediği «işçi sınıfının devrimci etkinliği parlak bir geleceğe sahip olma umudundan çok, uzak atalarından beri çektiği acılardan kaynaklanmaktadır» sö-

---

(6) Dallas W. Smith. «Critique of The Consciousness Industry,» «Journal of Communication 27 (Winter, 1977), ss. 198-202.

zünden bile daha karamsar görünmektedir.* Yirminci yüzyıl bilindiği gibi, Avrupa'da sosyalist hareketin liderleri ve düşünürleri arasında önceleri büyük umutlara yolaçmış, daha sonra ise, yüzyılın başındaki bu beklentilerin gerçekleşmemesi üzerine, belirli bazı çevrelerde, bugünlerde yeniden çeşitli kesimlerce ilgi ile incelenen büyük düş kırıklıklarına neden olmuştur. Bilindiği gibi, yüzyılın başlarından günümüze dek burjuva demokrasilerinde de toplumsal, siyasal ve kültürel büyük sarsıntılar yaşanmaktadır. Çok kısa bir dönemde, yüzyılımızın başlarında dünyanın en uygar toplumları sayılan Batı toplumlarında da vahşet, ilkelik, zorbalık ve umutsuzluk sadece siyasal rejim düzeyinde kalmayıp, Brecht'in belirttiği gibi Sosyal Demokratların işçilerin Faşizme bir noktada «dur!» diyeceğinden kuşkulunmayı bile akıl edemeyip, daha sonraları da kitlelerin irrasyonelliği ile açıkladıkları bir olgunun içinde de kendine yer bulabilmektedir. Bütün bunlar, yaşamını sürdürebilme olanağı bulabilme zorunluğu yüzünden bu kötülüklerde fiilen yer almaya itilen, yalnız kalmış, yalnız bırakılmış işçi ve emekçi bireylere kadar da bulaşabilmiş; «Faşizmin önlerinde tuttuğu ekmekten gözlerini ayıramadıkları için» savaşa bile katılmışlar, bunu bile benimseyebilmişlerdir. Ancak, bu, insan'ın tereddidi olmayıp yaşamın sahipsiz bırakılması yüzünden işçi ve emekçilerin birey olarak başka çarelerinin kalmayışının sonucudur.

Sarsıntıyı en çok yaşayanlar ise, denebilir ki, bir yandan burjuva kültürü içinde en geniş olanaklar ile yetişmiş, bir yandan da Avrupa Sosyalist hareketlerine politik eylem düzeyinde, ya da düşünsel alanda katılmış bulunan bir bölüm aydınlar olmuştur. Bu eleştirel düşünce yanlısı aydınların, işçi sınıfı hareketinin başındakilerin yaptıkları yanlışlıkları etkileyememeleri yüzünden, çözüm önerebilme konusunda sınırlı kaldıkları doğrudur. Ancak, unutulmamalıdır ki bu «eleştirel düşünce» savunucusu aydınlar çıkış için bir yol-yordam göstermekten kaçınmışlar; işçi ve emekçi kitlelerin bile, bu kötülüklerle araç olmakla da kalmayıp, bunların içinde yer alabilmelerini, Brecht gibi, giderilmez bir kötümserliğe düşmeksizin açıklayabilmeyi becerememişlerdir. Fakat yaptıkları eleştiriler ile insan'ın özgürleşmesinin ve yabancılaşma'dan kurtulmasının evrensel olarak nelere bağlı olduğu sorununu, kendi günle-

---

(*) Dick Howard ve Karl E. Klare (Eds.), **The Unknown Dimensions: European Marxismsince Lenin** (New York, London: Basic Books, Inc., 1977)'de Walter Benjamin'in bölümünden.

rinin koşulları açısından bakıldığında inanılmayacak bir açıklıkla, çok ayrıntılı bir biçimde anlatmaya çalışmışlardır.

Bizce, bu konudaki en büyük katkıları, yabancılaşıma'ya dayanan bugüne kadarki toplum biçimlerinden çıkarak daha özgür ve yabancılaşımadan kurtulmuş bir toplum biçimine geçebilmek için, bu konuda girişilecek ilk çabalardan itibaren, toplumsal sorunların sadece bir azınlık eliyle değil, olanı-biteni **kendisi açısından da** düşünebilecek, bu yeteneği kazanması için gerekli toplumsal etkinliğe kavuşmuş geniş kitlelerce ve dolaysız siyasal katılma yöntemleri ile ele alınması gerektiğini hatırlamamız gerektiğini vurgulamış olmaları; bunu, siyaset pratiğinin o günlerdeki koşullarının etkisinde kalmadan söyleyebilmiş olmalarıdır.

Marx'ın 1843'deki **Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirilmesi'nden** itibaren «yabancılaşıma» olgusunu açıklamadaki düşüncel aşamalarının yeniden ele alınması sorununa, günümüzde, Marxist düşüncenin kendi kaynaklarının yeniden ve bir bütün olarak incelenmesi ile ışık tutulması gerektiğinin kavranmasında bu «kötümser»düşünürlerin eleştirilerinin, kendilerine özgü birçok yanlışlıklarına karşın, yararı olduğu açıktır. (*)

Üst-yapı düzenlemelerinde siyasal etkinliğe kavuşmuş kitlelerin yer alması gereği

Nitekim, günümüzde bütün bu toplumsal eleştirilerden sonra, yabancılaşımayı kaldıracak yeni toplum biçimindeki üst yapı düzenlemelerinin de toplumsal ve siyasal etkinliğe kavuşmuş kitlelerce yapılması gerektiği şimdi daha açık olarak anlaşılmiş bulunmaktadır. Bunun ancak geniş popüler tabanlı bir hareketle başarılabileceği de belirtilmektedir.

Yaşadığımız şu günler için sorunun en önemli yanlarından biri de, gitgide artan oranda üst-yapı düzenlemeleri aracılığı ile etkinliğini sürdürmeye çalışan ve bunu önemli derecede başarmaya de-

---

(*) Marx'ın bu konudaki temel görüşünün, üniversitedeki hukuk öğrenimi sırasında ki tezinde tarihçi okula (Savigny) karşı yönelttiği eleştirilere kadar uzandığını söyleyebiliriz. Bu tezinde ve babası ile mektuplaşmalarında tarihçi okulun anlayışının tersine, kamu hukukunun özel hukukun bir devamı olduğunu savunmuştur.

vam eden; bu başarısını sürdürebilmek için de, sadece kendi içinde değil, geri kalmış ülke toplumlarında da hergün yeni yeni düzenlemelere başvuran, bunlardan yararlanan gelişmiş ülkelerin kendi içlerindeki egemenlik-bağımlılık ilişkilerinin durumudur. Bu ilişkilerin sürdürülmesinde kullanılan bugünkü teknikler ve araçsal düzenlemeler gitgide **kültürel** düzenlemeler niteliği kazanmakta; kültürün en uzak alanları; yani, **alt-kültürler** dediğimiz alanları bile **üst-yapı**'ya yardımcı olacak biçimde dışsal denetlemeler ile bütünleşme sağlamakta kullanılmaya elverişli işlevler yüklenmiş bulunmaktadır. Böylece, toplumdaki egemenlik ilişkileri, üretim araçları mülkiyetindeki farklılaşmalar ve hukuksal düzenlemelerin yanısıra, toplumun bütünü üzerinde uygulanan kaba şiddet ile değil, yepyeni yollarla, kültürel düzenlemeler ile sürdürülmektedir. Günümüzde, böylece, toplumsal sistemin bütünü egemen sınıfın yararına olan işlerliği çok daha yüksek bir verimliliğe kavuşturulmuş bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL EGEMENLİĞİN ZİHNİMİZE YANSIMASI Slater'in Frankfurt Okuluna Yönelttiği Eleştiriler...

Veblen ve Diggins'in Açıklamaları

Toplumdaki egemenlik bağımlılık ilişkisinin nereden oluştuğunu açıklayanların farklı görüşleri ileri sürmelerinin yanısıra, bu ilişkinin nasıl ve ne yollarla kendini sürdürdüğü konusundaki açıklamalar da günümüzde birbirlerinden çok farklı açıklamalar durumuna gelmiştir.

Bu konudaki bazı son yorumlar, günümüz ileri toplumlarında ki egemenlik bağımlılık ilişkisi sorununun bugüne dek ileri sürüldüğü gibi kitlelerin devrimci potansiyelini yitirmiş olmaları sorunu olarak değil, daha derinden kaynaklanan bir «bilinç endüstrisi» sorunu olarak ele alınması gerektiği yolundadır. Sorunu daha derine inerek açıklamaya çalışanlar ise, bu **bilinç endüstrisinin** de temelini oluşturan, bugünkü toplumdaki bireyleri bu yanlış-bilinci benimsemeye iten gündelik yaşamın kurgulanmış ussallık-dışı öğeleri ve koşulları sorunu olduğunu ileri sürmektedirler.

Bu konudaki son çalışmalardan ilginç iki örnek üzerinde durmamız yararlı olacaktır. İlk örneğimiz, Frankfurt Okulunun top-

lumsal eleştirilerini yorumlayıp Marxist bir açıdan eleştiren **Phil Slater**. İkincisi ise, **şeyleştirme** * (reification) ve kapitalizmin kültürel hegemonyası konularında Thorstein Veblen ile Marx'ın görüşlerini karşılaştıran John P. Diggins.

«Eleştirel» düşüncenin yetersizliği

Slater'in görüşlerini, kitabının Frankfurt Okulunun çeşitli sorunlara ilişkin görüşlerini ele aldığı bölümlerinde bulmak olanaklı. Kitabını geniş biçimde özetlememiz gereksiz. Habermas'ın bizim konumuzla ilgili görüşlerine değinmiş bulunuyoruz. Horkheimer ve Adorno gibi «yanlış-bilinç» sorunları üzerinde ayrıntılı bir biçimde duran Frankfurt Okulunun bazı diğer üyelerinin görüşlerini ise dördüncü bölümde sunmaya çalışacağız. Bunların ışığında, Slater'in temelde yönelttiği eleştiriye özetlememiz yeterli olacaktır. Slater'in temeldeki eleştirisi, Frankfurt Okulunun karamsarlığının bu okulun «eleştirel toplumbilim» anlayışının kısıtlı oluşundan ileri geldiğidir.

Slater'e göre, Frankfurt Okulunun haklı olarak vurguladığı «eleştirel düşünce» toplumsal sorunları açıklamak için gerekli ise de, toplumsal sorunları çözümlenmekte yetersiz kalacağı açık, tek bir öge durumundadır. Oysa, bu işi başarabilmesi için eleştirel düşünce ögesinin, diğer ögeler olan **örgütlenme, sınıfsal temele dayanma ve siyasal eylem** ögeleri ile bir bütünlük içinde etkinliğe kavuşturulması gerekmektedir. Frankfurt Okulu, bu **birlikte oldukça etkinlik kazanabilecek** ögelerden sadece birini kendisine temel almakla yetindiği için -ki, başka bir yönelim içinde olmamayı kuruluşundan itibaren okulun bilinçli olarak yeğlediğini biliyoruz- bugünkü toplumların eleştirisinde gösterdiği başarıyı yeni bir toplumsal sisteme nasıl geçilebileceğini açıklamakta gösterememiş, insan'ın geleceği konusunda karamsarlığa saplanmak zorunda kalmıştır. **

(*) **Reification**: aslında insanlar arasındaki egemenlik, bağımlılık ilişkilerinden kaynaklanan olguların, bu ilişkiler yararına ve bu ilişkiler içinde kullanılan maddesel ögeler arası ilişkiler olarak algılanması, gösterilmesi. Örneğin, teknolojinin maddi öğelerinin etkinliği ve verimliliği bir örgütsel ilişki sorunu bir teknoloji sorunu olarak algılanmaması; bu madde ögeleri organize eden belirli çıkarları gözden saklamaktadır. Bak: Herber Marcuse, **One Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society** (Boston: Beacon Press, 1964), s. 168.

(**) Frankfurt Okulunun Slater tarafından yapılan bu eleştirisi için, bakınız: Phil Slater, **The Origin and Significance of the Frankfurt School: a Marxist Pers-**

Veblen ve Diggins'in açıklamaları

Diggins'in çok yeni ve çok ilginç görüşlerini ise daha ayrıntılı bir biçimde aktarmak istiyoruz.* Diggins, çok iyi bilinçlenmedikçe işçi sınıfının -«bugünkü koşullardaki durumu içinde» anlamında söylüyor- varabileceği noktanın, Marxizmin açıklamalarından çok Thorstein Veblen'in 1892 yılında yayınlanan «Sosyalizm Teorisinde İhmâl Edilen Bazı Noktalar»-Some Neglected Points in The Theory of Socialism başlıklı makalesinde savunduğu görüşlerle betimlenebileceğini ileri sürüyor. Veblen'e göre, işçi sınıfı çok iyi bilinçlenmedikçe, yoksullaşmaktan değil, yani, **Populist Progressive** (Halkçı İlericilerin) ileri sürdükleri görüşlerde savunulan «düzenin zengini daha zengin, yoksulu daha yoksul yapmakta oluşu» durumundan değil, fakat işçi sınıfının, toplumsal esenlikteki (refahtaki) artış süreci içindeki görece yoksullaşmasının yolaçtığı bozucu ve baştan çıkarıcı kıskanma ve özenme (öykünme) eğilimleri yüzünden devrimci potansiyelini gerçekleştirmekten uzaklaşmaktadır.

İşçilerin egemen sınıfı bir sınıf olarak algılayamaması

İşçi sınıfının üyeleri, Diggins'e göre, bugün de bu nedenledir ki, egemen sınıfı bir sınıf olarak karşılarında görüp algılamak yerine, egemen sınıf üyelerini tek tek algılayıp, onların bu eksik algılanışlarına yanıtlarda bulunmaktadırlar. Bu tepkileri bile, «patronu kıskanmak» ya da işyerindeki üstlerine uymazlıkta bulunmak biçiminde ortaya çıkmamaktadır. Bunların oluşması bile, hergün biraz daha güçleşmektedir.

---

pective (London, Henley, Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977). Slater'in Frankfurt Okulu hakkındaki bu kitabının fazla işlenmemiş bir kitap olduğunu ileri süren kimi eleştiricilerin Frankfurt Okulu hakkında birçok başka çalışmaları salıkladığını belirtelim. Ancak, Slater'in bizimle ilgili yanlarını beğenmeyen bu eleştiricilerce, Slater'in eleştirel düşünce, örgütlü mücadele ve zihinsel emek ve (düşünsel emek) bedensel emeğin örgütlü birliği, ve siyasal etkinlik üçlüsünü oluşturmadığı için Frankfurt Okulunun mihilizm'e saplandığı yolundaki eleştirisi, bizce, hâlâ geçersiz kalılabilmiş değildir.

- (*) Diggins'in bu görüşleri için, bakınız: John P. Diggins, «Reification and Cultural Hegemony of Capitalism: The Perspectives of Marx and Veblen,» **Social Research**, Summer 1977, ss. 354-83.

(Diggins'in bu makalesi, **şeyşelleştirmenin** (reification) Marx'da belirli ekonomik bir tabandan oluştuğunu, Veblen'de ise insanın antropolojik ve etnolojik bazı özelliklerinden; eşyayı, dünyayı ve toplumu kendisi için anlam taşıdığı oranda **animize** etmesinden kaynaklandığını ileri sürüyor. Marx'ın ile ilgili **etnolojik** yanlarını inceleyenler için de çok ilginç, çok değişik bir yazı olduğunu belirtelim.)

Bunlar güçleştigi, işçi sınıfı çok iyi bilinçlenmediği için, işyerindeki çalışma süresinin dışında sözde bir toplumsal itibar, sözde bir kişilik ve insan olarak sözde bir «değer» kazanmak yoluna sapsakta; bu amaçla, iş yerinde benzeri koşullar altındaki kendi sınıfının üyeleri ile değil de, iş'in dışında başka insanlar ile birlikte olabileceği yerlerde bulunmaya çalışmaktadır. Bu nedenle, statü simgeleri olarak kullanabileceğini gördüğü başka (üst) toplumsal konumdaki insanların harcama kalıplarını benimsemeye yönelmekte; sonunda da, «sınıf çatışmasına varmayan bir sınıflı toplum içinde, sınıf olma bilincine varmaksızın, tek tek yaşamını sürdürmeye yönelmiş» kitle toplumu bireyleri olup çıkmaktadırlar.

Diggins'e göre, bu tür bir toplumsal yaşam sürdüren işçiler, «aylak sınıfın» yaşam biçimine uyumlanmak için gitgide daha yoğun bir biçimde «aylak sınıfın kültürüne **enternalize olmakta**» ve sınıflı toplum, gitgide daha etkinlikle yoğun bir içtutunuma (cohesion) ve bütünleşmişliğe kavuşturulmuş olmaktadır. «İşçi sınıfı artı-değer mekanizmasını kavrayabilecek bir düzeye gelmedikçe, bu iş böyle süreceğe benzemektedir» diyen Veblen'in zamanındaki kadar çok farklı bir kültürel ortamda, bugün varılan nokta aynıdır. Üstelik, izlenen yol, kullanılan araçlar ise, Veblen'in aylak sınıf'ın tenbel ve kazanımcı tahakkümcü kültürüne karşılık, işçi sınıfının çalışmayı, tutumluluğu, kanaatkârlığı yücelten ayrı bir kültürü olduğunu söylediği zamana göre, çok daha etkin şeylerdir.

Egemenliğin bilince yansımaları ve aşırı tüketim gücünün kanıtlanması

Ancak, Diggins'in belirttiği gibi, Veblen'in bu açıklamaları bugün için savunulması güç bazı temel açıklamalara dayandığı için, bu açıklamalarının da bilinmesi gerekiyor. Veblen, kapitalizmden önceki toplum biçimlerinde de yabancılaşmanın olduğunu, fakat bunun artı-değer temellükü yolu ile değil de, toplumsal hegemonyayı yeniden-üreten; hegemonyayı, egemen taraftakilerin egemenlik yeteneğinin bağımlı konumdakilere sürekli olarak anımsatılmasına, egemenin kendi egemen konumunun ilk kez oluşturulduğu uzak geçmişteki atalarının zamanında kalmış bulunan ilk güç sınaması olayının kuşaklar boyunca anılarda canlı tutulmasına yarayan bugünkü **aşırı tüketim gücü** ile açıklanması gerektiğini söylemektedir.

Veblen'e göre, bu aşırı tüketim gücünün gösterilmesi ve bu gücün toplum yaşamında sürekli olarak kanıtlanması, anlam olarak, egemenlik-bağımlılık ilişkisi açısından bireylerin ya kendilerinin kazandıkları, ya da egemen konuma gelmiş uzak atalarından kalıtımladıkları bugünkü toplumsal konumlarını; yani, egemen olma durumlarını sürdürmenin aracı olmaktadır.

Veblen, son olarak, toplumda egemen ve bağımlı konumda iki sınıfın bulunuşuna koşul olarak, kültürde de ikili bir farklılaşma olduğunu ileri sürer: egemen sınıfın emek dışı kalmayı, aşırı tüketimi ve «egemen aylaklığını» yücelten kültürü ile, çalışan insanların tutumluluğu, çalışkanlığı ve tahammülü yücelten kültürü.

Diggins ise, Veblen'in görüşlerini yukarıda belirttiğimiz şekilde özetledikten sonra,* Marxism'den yararlanarak kendi eleştirisini geliştirirken, öncelikle kapitalist toplumdaki yabancılaşma olgusunun uzak geçmişlerdeki ilk egemenlik olgusu ile değil, günümüzdeki ekonomik değer yaratma faaliyetlerinin bunların dışında kalarak denetlenebilmesi olgusu ile açıklamak gerektiğini ileri sürüyor. Daha sonra, işçilerin, bugün eski günlerden farklı olarak, Veblen'in terminolojindeki kavramların karşılıkları ile sebat ve çalışkanlık anlamlarına gelen **diligence**, ve azla yetinmek ve tamahkarlık anlamına gelen **parsimony**** gibi değerlerin yüceltildiği bir kültürden uzaklaştıklarını; tersine, orta sınıfa ve özellikle de, daha kolay erişebileceklerini gördükleri orta sınıfın alt kesimlerine özenen bir kültür değişimi içinde bulunduğunu söylüyor.

(*) Veblen'in görüşlerinin bu özetlenimi ile yetinmekten yana olduğumuz sanılmamış. Veblen, kendisini de, kendisine yöneltilen eleştirileri de okuması zevkli ve yararlı bir düşünür. Burada, Diggins'in bu özetlemelerini yansıtmakla yetinmemizin nedeni, Veblen'in kendisinden çok, Diggins'in Veblen ve Marx'tan yola çıkarak yaptığı toplumsal eleştiriyi önde tutmak istememizdir. Veblen'in **Aylak Sınıf Kuramı'nın** toplumsal eleştiri ile ilgilenenler için bir baş yapıtı olduğunu biliyoruz. Ayrıca, Veblen'e yöneltilen en önemli ve okunması gereken eleştirilerden biri olarak Adorno'nun eleştirisini belirtmek isteriz. Veblen'in Marxsmin ikinci derecedeki bazı kuramlarından yararlanmakla beraber, toplumsal değişim sorununu değerlendirmesinde, temelde, pragmatizmin, Darwinci **ortama uyumlanma** anlayışının, ve «sınai teknolojinin» bağımlılığını savunan görüşlerin etkisinde kaldığını; toplumsal eleştirisinin ise, yakın dönemlerde gördüğü «resmi kabul»den de anlaşılacağı üzere, yeni bir toplum biçimine geçişi zorunlu görmeyip, yaşanan bugünkü toplum yapısının kendi kuruluş rasyoneline denk düşmeyecek görünümüne kazanmış olması gerekçesine dayandığını ileri süren Adorno'nun yazısı için, **bakınız:** Theodor W. Adorno, (İng. Samuel ve Shierry Weber), **Prisms** (London: Neville Spearman, 1937), ss. 73-95, "Veblen's Attack on Culture."

(**) Bu terimler için, bk.: **The Theory of Leisure Class**, 1973 baskısı, s. 41.

Toplumsal ilişkilerin işyeri dışında anonimleşmiş olmasının etkileri

Diggins'e göre, işçi sınıfı bugün bu özenti içine sürüklenmiştir. Yeni zenginlerin kazanımcı ve "aylak" kültürünün etkisi altında kalmakta, bunları yapamadıkça aşağılanmış duygusuna kapılmakta, gerçek yaşamda (iş'inde) üst'leri ile, kendi bağımlı konumunu etkinleştirecek biçim ve yönde, üstelik kendi isteği ile "işbirliğine" girişmektedir. Öyle ki, işçi olarak kendisi hakkında kendisi bir değerlendirme yapacak yerde, üst konumdakilerden göreceği asılsız bir **adam yerine konma** durumuna göre kendini değerlendirmekte; bu nedenle de, üst konumdakilerin kendisini daha alt konumda biri, bir işçi olarak değerlendirmekte olmalarını bile, üst sınıftakilerin doğal bir hakkı saymaktadır.

Diğer yandan, çağdaş toplumlardaki kişiler-arası ilişkilerin, iş saatleri dışındaki zamanın yaşandığı yerlerde anonim bir görünüme bürünmüş olması sayesinde, **işçiler toplumsal ilişkilerinde başkalarından bekledikleri değerlendirilmeyi olumlu yönde etkileyebilmek için üst konumdakilerin harcama kalıplarını benimsemekte, onların statü simgelerini takınmakta, böylece, değiştiremedikleri gerçek toplumsal konumlarını saklamaya yönelmekte;** iş yerinin dışında, kişilerin birbirlerini gerçek toplumsal konumları ile tanımadıkları bugünkü anonimleşmiş toplumsal ilişkiler ise bunu kolaylaştırmaktadır.

Bu bakımdan, Diggins'in savına göre, işçi sınıfının devrimci potansiyelini gerçekleştiremeyişinin nedeninin klasik Marxism'de bulunmadığını ileri süren Frankfurt Okulunun da kendi açıklaması içinde sürdürdüğü yetersizliğini ve eksikliğini gidermek için, Marx'ın ve Veblen'in görüşlerinden, bunların birbirlerini tamamlayacakları bir biçimde yararlanmak gerekmektedir. Bu yolla, işçi ve emekçi kitlelerin bu yanlış-bilinç edinimleri, teknolojiden, ya da Freud'cu açıklamalardaki nedenlerden değil, günümüz toplumsal yaşamının somut koşulları ile, yani, yalnızlaşmış kitle toplumu insanının gündelik yaşamı ile açıklanmış olmaktadır.

Diggins'in görüşlerinin önemli yanı, toplumlardaki egemenlik bağımlılık ilişkisinin bugün, geçen yüzyıldakine oranla, birçok **yeni yanlarının** (ya da görünümünün) olduğunu belirtmesidir.*

(*) Bu konuda ilginç bir yazı olarak, keza, bak.: Gyorgy Lukacs -Leo Kofler konuşması (Çev. Afşar Timuçin), *Felsefe Dergisi*, Sayı 4, 1978, ss. 16-59.

Şöyle ki, Veblen, egemen sınıfın egemen konumunu kendi gözünde ve bağımlı konumdakilerin gözünde haklı kılmak için neler yaptığını göstermeye çalışmıştır. Frankfurt Okulu, toplumsal yaşama ilişkin eleştirel düşüncenin, toplumsal yaşamı biçimlendirmeyi amaçlayan siyasal hareketlerden yeterince ilgi göremediğini; eleştirel düşüncenin ise, yakınlık kurmaya değer bir siyasal hareketin oluşumunu bugün için olanaksız gördüğünü ileri sürmüştür. Diggins ise, kendisine göre, çağdaş toplumların animize edilen, ancak, temelde gene de ekonomik (özel mülkiyeti de aşacak düzeyde) tabanlı bir toplumsal farklılığın bulunduğu toplumsal ilişkileri karşısında her ikisi de kendi başlarına bugünkü olguları açıklamakta yetersiz kalan Marx'ın ve Veblen'in açıklamalarını birleştirerek daha gelişkin bir açıklamaya yönelmek gerektiğini ileri sürmüş olmaktadır.

Ancak, buraya kadar sunmaya çalıştığımız bütün bu değişik görüşler incelendiğinde anlaşılıyor ki, **insan'ın daha gelişkin ve daha özgür toplumsal ilişkilere geçebilmesi, salt ekonomik alt-yapıdaki değişimler ile değil; bunların yanısıra ve nerede ise bunlara eş derecede bir dönemde günümüzde gitgide daha büyük bir kesimi ile üstyapı olarak işlevlendirilmeye başlanan kültür'e ilişkin birçok sorunun çözülmesi ile gerçekleştirilebilecektir.**

Bu bakımdan, işin bu yanı üzerinde durmadan önce, çağdaş toplumlarda egemenlik bağımlılık ilişkisi sorununu bir kültür sorunu olarak değilse de, kültür boyutu üzerindeki yansımaları ile ele alan ya da işin bu yanına daha bir vurguda bulunarak açıklayan iki düşünürün söylediklerini gözden geçirmeye çalışmamız da yararlı olacaktır. Renkli bir anlatımları olan Horkheimer ve Adorno'nun görüşlerini inceledikten sonra da, özet olarak, bu iki düşünürün dediklerine yönelen eleştirilere geçeceğiz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EGEMENLİK İLİŞKİLERİNDE KÜLTÜRÜN İŞLEVİ

Kültür... Teknolojik Ussallık... "Baskıcı Hoşgörü"

Kültür sorununu doğru anlamak için, öncelikle, kültürün soyut birşey olmadığını gözönünde tutmak gerekir. Günümüz toplumlarında, eskisine oranla üretim gitgide daha çok toplumsallaş-

miş bir düzenleme içinde yapılmaktadır. Toplumsal düzenlemeler içinde yapılan üretim, bireyleri bireyler olmaktan çıkarmakta ve toplumsal üretim sürecindeki yerlerine göre onları belirli sınıflar ve ara-tabakalarda topluntulaştırmakta; fakat diğer yandan bu sınıf ve kümelerin kendi toplumsal varoluşlarına denk düşecek bir bilinç kazanmalarını önlemektedir. Üretimin maddi ve maddi-olmayan yanlarında birçok işlem ve edimlerde yer alınması; bazı temel değerlerin yaratılması ve benimsenmeleri bu varolan toplum biçimindeki toplumsal üretimin düzgün işleyen bir süreç olarak daha büyük bir etkinlikle gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Bunun için de, topluntular içindeki kişileri sınıf ve ara-tabakalar olarak içinde birlikte yer aldıkları kimselerle değil, üretim sürecindeki yerleri bakımından bağlantılı olmadıkları kimselerle daha belirsiz, daha asılsız **özdeşmelere** yöneltmek bugünkü ileri kapitalist toplumlar için gerekli bir toplumsal bütünleşme aracı durumuna gelmiş bulunmaktadır. Böylece, bireysel olarak bakıldığında salt psikolojik olgu gibi görülebilen bu olgu, gerçekte, bu psikolojik özelliğin (kişilik yapısı), gitgide, toplumsal bir olgu olarak biçimlenmesi sonucu sayılmak gerekir.

Kültür ve İşlevi

Toplumsal üretimin gerçekleştirilmesi, bu bakımdan, sadece maddesel araç ve gereçler ile olmamakta; **bunların belirli toplumsal ilişkiler içinde işe koşulması** ile olmaktadır. Bireylerin, toplum yapısının sürenginliğini günün değişik koşulları karşısında da sürdürebilecek etkinlikle bu ilişkilerdeki rollerin icrası ile işlevlendirilmeleri için, bu öğelerin yanısıra toplumsal ilişkilerin kendilerinin de bireylere, onların toplumsal konumlarının gerektirdiği belirli değerler aracılığı ile benimsetilmesi, pekiştirilmesi gerekmektedir. Bunu, toplumdaki **başat kültür**; yani, varolan toplumsal yapının sürdürülmesi aracılığı ile kendi toplumsal varoluşlarını (egemen konumda bulunma ayrıcalıklarını) sürdürmeye zorunlu olan **egemen sınıfın kültürü** yapmakta ve denetlemektedir. Bu kültür, toplumsal ilişkilerde farklı konumları olan toplumsal kesimlere bir yandan kendi konumlarının gerekleri olan iş ve edimleri yapmalarını kolaylaştıracak uygun değerleri benimsetirken, diğer yandan da toplumdaki **egemenlik bağımlılık ilişkisinin doğal ve değiştirilmez olduğunu**; bunun yerine ne getirilirse getirilsin (bu-

nun değiştirilmesi halinde) yaşanan günde ki dzenenlilikten (rutinden) bile yoksulaşmış bir toplumsal yaşama sdrklenileceğini benimsetmeyi kendine temel hedef edinmiş bulunmaktadı r. Bundaki amacı ise, farklı toplumsal konumları olan bireyleri toplumsal ilişkilerin iinde etkinlikle kendi toplumsal konumları uyarınca yer almaya ikna etmek; böylece, **toplumsal sistemin verimlilik ve etkinliğini en yksek dze ye ıkarmak; kitlelere, bu etkinliğin kendileri iin de yararlı olduğu izlenimini vermek;** böylece onların toplumsal sisteme “gö nüllü” olarak katılmalarını sağlamaktır.

Aynı kltür, bağımlı konumdaki sınıfların ve tabakaların, toplumsal ilişkilerin sdrdürölmesine zarar vermeyecek alanlardaki “serbest zamanlarında” ya da, toplumdaki (başat) üretim biçimine eleştiri yöneltmeyen gündelik yaşamalarında kendi konumlarına göre çeşitli alt-kltürlerde yaşamalarına bir dereceye kadar izin vermeyi de uygun görmektedir*. Fakat, bu özel yaşam kesiminin de, sistemin sözde bütünlük görünümünden sıyrılarak benzer toplumsal konumdakileri biraraya getirebilecek bir nitelik kazanabilmesini; yani bir **“organik negativite” niteliği kazanmasını ilerde göreçeğimiz yollarla önlemektedir.** Böylece, bir işçi ya da emekçi evinde, dostları arasında kendi alt-kltürü iinde yaşamak, buradaki yaşantısını belirli bir etkinlik düzeyinde sdrdürmekte kısmen serbest; **fakat toplumsal yaşama reel konumunda bulunarak katıldığı anlarda başat kltürü benimsemiş, ona uyabilmiş olduğunu heran kanıtlayabilmek zorunda kalmaktadır.**

Bunu yapamayanlara ise, ayıplama, tuhaf karşılama gibi hafif yaptırımların (müeyyidelerin) de ötesinde, iş vermeme, terfi ettirilmeme, toplumda **marjinal kişiler** sayılma; iyi yurttaş, iyi işçi, iyi memur sayılmama gibi cezalandırmalar uygulanmaktadır. Böyle biri daha da düzelmezse, toplumsal ilişkileri azalmakta; üstelik, hem başat kltüre uymaya devam eden, hem de “akşamları”, ya da “pazarları” aynı alt-kltür iinde yaşamaya devam eden dostları ve arkadaşları bile kendisini “başarısız” saydıkları iin, ondan uzaklaşmaktadırlar. “Başarı” ise, nefes kesici yaşişmacı toplumda,

---

(*) Bu konuda kimi yazarlar «serbest zamanın ussallaştırılmasından» söz etmekte, leisure'in work ethics'e bağlandığını ileri sürmektedir. Kimileri ise, günümüzde bunun gereğinden fazla bir ölçüye vardığını; **leisure'de özgün yaşam görünümü kalmadığını;** bunun sisteme zarar verdiğini söylemektedir. Bk.: Robert Goldman, John Wilson, «The Rationalization of Leisure,» **Politics and Society**, 7 (2: 1977), ss. 157-83; Tim Luke, «Culture and Politics in the Age of Avtipical INegativity,» **TELOS**, Kış 1977/78, ss. 54-72.

dışsallaşmış bir liyakat simgesi sayıldığı için, sistemin “başarılıklı ölçütlerine” uymak, uyabilmek, toplumda -normal insan sayılmak için bile, vazgeçilmez bir önkoşul durumuna gelmiş bulunmaktadır.

Toplumsal yapının içinde edinebildiği konum ile bağımlı kendi toplumsal varoluşundan hoşnut olmaması gerektiğini gündelik yaşamı ile farkedecek gibi olan bireyler ise, bu farketmenin ardından, toplumsal yeni bir düzenlemeye gidebilmek için gerekli olan kişiselliği aşan toplumsal çözümlere yönelemedikleri için, bireysel ruh sağlıklarını yitirmeksizin gündelik yaşamlarında kendilerinden beklenenlere katlanabilmek zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle, kişiselleşmiş gündelik yaşamlarını sürdürebilmek için, yaşamlarının rutini dışında yeni bir **yaşam ufkuna** sahip olmaktan bilerek kaçınmaktadırlar. Böylece, olguları ve kendi yaşam deneyimlerini anlık ve ilk düzeydeki görünüşleri ile algılamayı; olguların, yaşanan toplumsal ilişkilerin belirli öğeleri ile olan bağlantılarını kavrayacak kadar özgür düşünmeyi; toplum ile olan çelişkilerini ve çatışmalarını, yaşamlarının rutinini temelde bozmayacak olan alanlara ve hedeflere yöneltmeyi ve bunlarla sınırlı kalmayı önlerindeki tek alternatif olan **kişileştirilerek toplum bütününe uyumlanmış** yaşamlarının pratikleri açısından daha “rasyonel” bulmaktadırlar. Sonuçta, iş’in çerçevesinde belirlenen reel yaşamın bireysel mutluluğu önleyen öğeleri, bunları belirleyen toplumsal ilişkiler ile kişi olarak başa çıkılamadığı için, aynen benimsenmekte; bu benimsenme yüzünden yitirilen gerçek bireyleşmeye bağlı mutlulukların, gelişmeye açık ve eşitlikçi bir toplum yapısı içinde yaşanabilecek bir gerçek yaşamdan kaynaklanması gereken mutlulukların yerine geçmekte; standartlaştırılmış ve egemen sınıf ve müttefiklerinin başat kültürü tarafından her bağımlı sınıf ve küme için ayrı ayrı düzenlenmiş araçsal kümesel mutluluklar doğal ve özgür insanın farkedebileceği mutlulukları ortadan kaldırmakta; bunları aramakta ısrar edenlere **marjinal** kişiler, ya da patolojik tipler gözü ile bakılmaktadır. Özgürlüklerinden yoksullaştırılmış bireyler, kendilerini bu duruma sokan bugünkü toplumsal ilişkileri sürdürmek için kendilerine yüklenmiş bu iş ve edimleri belli bir düzeyin altına düşmeyecek bir etkinlikle yerine getirebilmek üzere iş saatlarının dışında bile, birbirlerinden mekânca ayrı bile olsalar, hepberlikte, üst tabakaların güldüklerinin, söylediklerinin, yediklerinin, giydiklerinin, kullandıklarının

ucuz ve seri imâlat ürünü olan benzerlerini alıp donanmakta;* zaman zaman katlanılmaz olduğunu hissettikleri gerçek yaşamlarına katlanmalarını benimseten ya da kolaylaştıran yayınlarını izlemek için aldıkları televizyonlarını evlerinde bir statü simgesi, bir fetiş gibi en özenilecek yerlere koyup izlemektedirler. Doğaldır ki, bütün bunları yaparken toplumsal üretimin belli bir toplum yapısının sürenginliğini devam ettirmeye yarayan iş ve edimlerini yerine getirmek için ne denli toplumsal (kollektif) bir kişilik edinecek “çalışıyorlarsa”, çalışma saatlarının dışında da o denli -egemen kültürün bu “serbest zamanlar” için görmek istediği biçimde atomlaştırılmış, birbirinden uzaklaştırılmış, tecrit edilmiş bireyler olarak tıpkı “bir çuval içindeki tek tek patatesler” gibi kalarak sistemle bütünleşerek nitel bir gelişme geçirmekten uzaklaştırılmış bir yaşam sürdürmektedirler. Bu “eblehleşme” bireylerin kendi iradelerine bağlı olarak ortaya çıkmamakta; **yabancılaşma**’yı temel almış toplumsal sistemin rasyonelliği, bu “kitlesel eblehleşmeyi” sistemin kendi çarpık rasyonelliğine uyumlanabilmek için bir araç olarak zorunlu kılmaktadır.

Bunları yapabilen, işlevi bu olan ve çağdaş insanın doğumundan ölümüne dek süren, gittikçe daha çok kurumsal düzenlemeler içinde yürütülen bu kültürlenme sonucunda bağımlı sınıf ve kümeler içindeki bireyler egemen sınıf ve yandaşı kümeler ile olan toplumsal ilişkilerinin gerçekliğini kendi toplumsal varoluşları açısından kavrayamamakta; bu ilişkileri, bu ilişkilere girdikleri anda yüklendikleri rollerin yerine getirilmesindeki etkinliklerini arttırarak alabilecekleri daha yüksek ücretler ile iş yerindeki yönetim arasındaki ilişkiler olarak ancak ilk düzeyde algılayabilmektedirler. Böylece, egemen sınıf tarafından toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi için zor kullanımına fazla gerek kalmamakta; kaba

---

(*) Bunu sadece otomobilde, giyimde, mobilyada, vb. değil, edebiyatta, iç gıcıklayıcı gece çamaşırlarının naylondan yapılmışlarında, kitlesel turizmin smailleşmiş (tatile çıkmayı bile iş'e dönüştürdüğü için) bir **leisure** oluşunda görmekteyiz. Öyle ki, sanayi psikolojisi dersini, hem de üniversitelerde veren bir Profesör, Melville'in **Moby Dick**'ini 150 sayfalık ve yer yer resimli baskılardan okuyarak edebiyatı izlemektedir. Bu sorun, Adorno'nun üzerinde durduğu, fakat geçerli yanları kadar, Entellektüel aristokrasisine özgü aşırı duyarlılık sayılabilecek yanları da olan eleştirilerini de aşan bir «tereddi» sayılmak gerekir. Çünkü, buradaki iş, bir tablonun çok başarılı da olsa yeniden üretimindeki, ya da bir müzik eserinin plaktan yayınlanmasındaki özgünlük sorununu da aşmakta; sanat eserinin içeriksel değerleri de gerilemektedir.

zorbalık altında tutulduğunda psikolojik yapısı yüzünden bu ilişkilere etkinlikle katılamayacak, toplum yapısı ile bütünleştirilemeyecek olan bireylerden bu yolla (katılımcı yollarla) çok daha geniş ölçüde yararlanılmış olmaktadır.

“Şeyselleştirme” ve unutmama

Bu nedenle, kendi ekonomik ve toplumsal özü ile değil de, şeyleştirilmiş görünüşleri arasındaki ilişkileri ile algılayabildiğimiz toplumsal olgular yaşanan toplum biçimi içindeki egemenlik-bağımlılık ilişkisi formunda kavranamamakta; toplumsal yaşamın gerçekliği gözardı edilmiş olmaktadır. Adorno ve Horkheimer’in onlara göre ataerkil ve egemen-bağımlı ilişkisine dayanan dünya olan Grek dünyasının egemenlerinden **Odyseus**’dan beri sürdüğünü söyledikleri bu durum yüzünden bağımlı bireylerin bu eksik ve ilk düzeyden algılamaları sonucunda, toplumsal ilişkiler alanında “her şeyselleştirme bir unutmama olmaktadır.” (7)

Bu “unutmama” ise, “kitle toplumu” görünümündeki bugünkü toplumlar için çok daha etkinlikle işletilmesi gereken bir araçsal donanım durumuna gelmiştir. Yukardaki açıklamalarımızın çerçevesinde özetle söyleyecek olursak, kitle toplumu olgusu gitgide toplumsallaşan üretimin bugünkü teknolojinin istediği verimlilikle yerine getirilmesi için, işçi ve emekçi kesimlerdeki kişilerin işteki işlem ve edimlerini yerine getirirken kolektifleştirilmiş bağımlı kişilikleri içinde bulundurulmalarını; buna karşılık, işlerinin dışında iken, sınıfsal bilinçlilikten yoksun, anlık algılamaların içinde tek kişiler olarak taşıdıkları yanlış bilinçleri ile yaşamaları ve yaşatılmaları sistemce zorunlu duruma getirilmiştir. İşlerinde iken boyun eğici kolektifleştirilmiş yanlış bilinçleri ile; işin dışındaki saatlerinde ise, aynı yanlış bilincin ürküntü, kuşku, hırçınlık, ilkelik, **brutal**’lik duyguları ile dolu yanları ile **yapayalnız kalmaları** zorunlu kılınmış çalışan kitleler, böylece, kolayca dilenen yönde manipüle edilebilmektedir. Hatta Brecht’in belirttiği gibi, yaşamlarının dışsal koşulları egemenlerce öylesine belirlenmiş olduğu için, bu manipülasyon salt psikolojik bir olgudan çok, yaşam ko-

---

(7) Marx Horkheimer ve Theodor W. Adorno, «Le Prix du Progress,» Notes and Drafts, *Dialectic of Enlightenment* (İng. çev. John Cummings), (London: Allen Lane, 1973), s. 230.

şullarına uyumlanma olarak rasyonellik bile kazanmış olmaktadır.*

Böylece, üretime dolaysız bağıntılı iş ve edimlerde **kollektifleştirilmiş bilinçleri** ile iyi işçi, iyi baba, iyi yurttaş olmak zorunda bırakılan bireyler, üretim dışı yaşamlarında sınıf olarak kollektif bir bilinç kazandırılmadan, bireyselleştirilmiş bir bilinç düzeyinde tutularak, eleştirmeyi düşünmedikleri, eleştirmeye yönelmedikleri bir toplumsal ilişkiler dizgesini -tüketici, televizyon izleyicisi, totocu, hırslı adam, "işbilir adam" olarak- yeniden ve yeniden üretilmesi ile de görevlendirilmiş olmaktadırlar. Sonuçta olguların görüngülerinin olguların kendilerinin yerini aldığı; kişiler arasındaki sosyal ilişkilerin değil, bunların şeyler arası ilişkiler olarak görünen biçimlerinin algılanabildiği, temel devingen gerçekliklerin unutulup "yaşamın" bunlardan oluşmaya başladığı bir dünyada yaşanmaktadır.(8) Böyle bir yaşam, dolaylı bir yolla, bu yaşamın nedeni olan toplumsal yapının sürdürülmesinde çıkarı olmayan sınıf ve kümelerin, toplumsal yapının sürdürülmesi için gerekli olan çeşitli, fakat aralarında amaçsal bir bütünlük bulunan iş'lerin ve edimlerin yerine getirilmesini "kendilerinin işi" saymalarını, bu işleri benimsemelerini sağlamakta; bu yönde gerekli değerlerin bireylere kabul ettirilmesi ise, "yaşamın" bu başkaları yararına düzenlenmiş kültürel araçsal düzenlemeleri ile olmaktadır.

"Baskıcı Hoşgörü".. toplumsal farklılaşmanın Kaos'a yolaçma sınıfın önlenmesi

Diğer yandan, günümüzde bunu daha da etkin kılmak için bulunan bir başka yöntem daha vardır. Bu soruna sınıfsal bir sorun olarak baktığı halde, sorunun sınıfsal yanını ihmâl ettiği yolunda yoğun bir eleştiriye uğramış bulunan Herbert Marcuse'ün deyişi ile "**baskıcı hoşgörü**" adı verilen bu araçsal donanım da gitgide daha yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bu araçsal donanım, toplumsal sistem içinde yaşarken görülen bazı kural dışı uyumsuzlukların bireylerin toplumsal bütüne uyumlanmasını kolaylaş-

---

(*) Bu konuda Frankfurt Okulunun söylediklerine oranla; hele hele, Freud'cu açıklamalara oranla, Brecht'te de gördüğümüz açıklama daha tutarlı sayılabilir. Brecht'in bu konudaki görüşleri için, bak.: **Sosyalizm için Yazılar** (Çev. Mehmet Tim) (İstanbul: Günebakan Yayınları, 1977), ss. 54-55.

(8) Bu sorunla ilgili olarak bakınız: Haskell Lewin ve Jakop Morris,» **Marx's Concept of Fetishism,**» **Science and Society**, 2 (1977), ss. 172-190.

tıracağı; ayrıca, sistemin bütününün haklılığını kanıtlayan bu küçük kural-dışılıkların, sisteme uyumlanmanın yarattığı baskıları düzenleyip, yeniden ve düzenin gerekli gördüğü yerlere yöneltebilmek gibi çok gelişkin bir sosyal bilim uygulamasına dayanmaktadır. (9)

Bu araçsal donanımlardaki gelişmelere karşın, bugün bile toplumsal üretim, teknolojinin bugünkü kullanım biçimi, insan'ın mutluluğu, toplumun esenliği gibi konularda düşünüp yazan birçok toplum bilimci ve toplum felsefecisinin yaptıkları toplumsal eleştirilerde yeterince derine inemedikleri; sadece bir "Kitle Toplumunu" eleştirisi yapmakla kaldıkları söylenebilir. Bu tür eleştirilere oranla Horkheimer ve Adorno'nun yaptıkları çok daha açıklayıcı ve ilginç olmuştur. Horkheimer ve Adorno bu türden toplumsal eleştirmeleri bir bakıma aşabilmişlerdir. Bugünkü toplumların **yabancılaşmayı** temel alan toplumlar olduğunu vurgulamayan, sorunları çok yüzeysel bir "Kitle Toplumunu" olgusu çerçevesinde ele almakla kalan bu türden toplumsal eleştiricilerin söylediklerini aşarlarken bu iki yazar bu eleştirilerdeki kuramsal açmazı şöyle açıklamaktadırlar:

"Objektif olarak oluşturulmuş dinin desteğinin yitirilmesi, prekapitalizmin son kalıntılarının da ortadan kalkması, teknolojik ve toplumsal farklılaşma ya da uzmanlaşma ile birlikte bugün kültürel bir kaosa yolaçmıştır diyen toplum bilimsel kuram günümüzde onaylanmamaktadır, çünkü, günümüzde kültür herşeye aynı damgayı basmaktadır... Filmler, radyolar, magazinler bir tüm olarak bir-biçim olduğu kadar, her kesimi kendi içinde bir-biçim bir sistem oluşturmaktadır. Siyasal yönden birbirlerine karşıt konumdakiler bile müzikte aynı ritimlere özenle boyun eğmekte... dekoratif sanayi yapıları otoriteryan ülkelerde hep birbirinin aynı bir görünüm taşımaktadır... Kentler ruhunu yitirmiştir... Bireyler kent-bilim uzmanlarının tasarimsal olarak bağımsız saydıkları birimler içinde... sağlık koşullarına uygun konutlarında kendilerinin karşıtları olanın; yani kapitalizmin mutlak iktidarının çok

---

(9) Bu konuda bk.: Herbert Marcuse, «Repressiye Tolerance» Paul Connerton (Ed.), *Critical Sociology* (Penguin Books, 1976), ss. 301-29. Daha geniş olarak başvurulabilecek başka bir kaynak için, bak.: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* (Boston: Beacon Press, ...) , ss. 81-123.

daha başarılı bir biçimde işletilen etkisi altında yaşamaktadırlar.”(10)

Egemenlik bağımlılık ilişkisinin, bugünkü kentsel konutlarımızdan, **pop müziği** ve **caz**'daki ritm'lere* dek kültürel düzeydeki yeni araçsal donanımlarını da Horkheimer ve Adorno ayrıntılı olarak anlatıyorlar: Bu görüşlerini de, gelecek bölümde elealmaya çalışacağız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ... ARDINDAKİ EKONOMİK İKTİDAR ve KANTÇILIĞIN BEKLENTİSİNİN ORTADAN KALKMASI

Teknolojik ussallık ve toplumdaki egemenlik

Horkheimer ve Adorno, çağdaş teknolojinin özellikle “bilinç endüstrisine”de yaygınlaştırılması ile, egemenlik bağımlılık ilişkisinin çağdaş toplumlarda çok daha bütüncül bir etkinlik kazandığını ileri sürmekte; “**teknolojik rasyonel'in toplumdaki egemenli-**

---

(10) Marx Horkheimer ve Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment* ss. 120-21

(*) Geniş bir **müzik kültürü** de olan Adorno'nun bu görüşleri için, bak.: *Prisms*, 1967, ss. 119-33'de «Perennial Fashion-Jazz» yazısı, özellikle, ss. 122-23 ve 132'deki dramatik yargı: «Olduğu biçimiyle bugünkü dünyaya uymayan hiçbir şeye yer bırakılmaması:» ve Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-50* (London: Heinemaun, 1973), Bölüm VI, *Aesthetic Theory and The Critique of Mass Culture*'de özellikle, ss. 189-190. (Adorno, 1938'lerden itibaren, **yeni müzik akımlarında öznelğin kalktığını**; yanlış-armoni'ye geçildiğini; olumlayıcı sonatın aşladığı mutluluk anlayışının terk edildiğini; bireysel'in tahrip edildiğini; bu yeni müzikte sadece psikolojik bir kategori olarak değil, **fakat kullanım değerince değil de, değişim değerince yönetilen bir toplumun meta karakterine kadar kök salmış bulunan ekonomik bir kategori olarak fetişizmin etkin bir yayılma gösterdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca, müzik alanı kapitalist ethos'un işgali altına girmiş bulunduğu için, müziğin fetişleştirilmesi total bir nitelik olmak zorunda kalmıştır, der.**

Müzikte de, bugün, kültürel bir **conformity**'nin egemen olduğunu; fiziksel değil, psikolojik bir **dinleme yeteneği** yitirimi ile karşı karşıya bulunulduğunu; tıpkı çocuğun alıştığı yiyecekleri araması gibi, kitlelerin de kompozisyon-dan çok, aranjmana dayanan alışılmış tür müziğe bağlı kaldıklarını söyleyen Adorno, yeni müzikte kitlelerin **heyecan ve bireyselliği** sadece aranjmandaki renkli tem'lerde arayıp izlediğini; bu yeni müziğe kitlelerin yönelmesini ise, **anlamsız boşzaman** etmeni yüzünden olduğunu ileri sürer; Müzik dinlemek müzik dinlemenin reddine dayanan, dinlemiş olmak için dinlemek durumuna gelmiştir, der.

Bu konuda bizde çıkan ilginç bir yazı olarak da, bak.: Zülfü Livaneli, «Yalan ve gerçek,» *Cumhuriyet*, 23-26 Şubat 1978.

ğın rasyoneli... kendisinden yabancılaşmış toplumun baskıcı doğası olduğunu” savunmakta; bu koşullar altında, günümüzde, Kantçılığın beklentilerinin de geçersizleştiğini ileri sürmektedirler. Horkheimer ve Adorno’nun **Aydınlanmanın Diyalektiği adlı ortak kitaplarından yararlanarak özetleyeceğimiz görüşleri oldukça ilginç. Bu görüşleri ile, herşeyleri açıklamaları bile, birçok şeyi düşünmemizi kolaylaştıracak nitelikte açıklamalar getirebiliyorlar.**

Günümüz toplum yaşamında bireylerin toplumsal ilişkiler yüzünden girdikleri ve sürdürdükleri **gerçek yaşamları** ile, kendi başlarına kaldıkları **serbest zamanlarındaki** yaşamları arasında da gerçekte bir fark olmadığını; böylece insanların kendileri için yaşayabilecekleri bireysel bir yaşam alanından yoksunlaştıklarını vurgulayan Horkheimer ve Adorno bu konuda şöyle diyorlar:

“...tüm yaşayan birimler çok iyi örgütlenmiş bileşimler (kompleksler) biçiminde kristalize olmuş bulunmaktadırlar. Mikroevren ile, makro-evren arasında bu şaşırtıcı birlik insanlara yaşadıkları kültürün bir modelini vermektedir: genel olan ile, özel (particular) olan arasındaki asılsız özdeşlik. Tekel altındaki tüm kitle kültürü bunun için özdeştir. Günümüzde, üst konumdakiler bu tekeli gizlemeyi bile önemsememektedirler: çünkü, görmüşlerdir ki, tekelin dinlenmediği (ihlal edildiği) tekil durumdaki uymazcı (ihlal edici) davranışlar sıklaştıkça tekelin gücü de o oranda artmaktadır. Sinema ve radyo, bu nedenle, bir sanat olarak görünme çabasından bile vazgeçmişlerdir. Bugün bunların düpedüz birer “işletme” oluşları gerçeği bir ideoloji durumuna sokulmuş; böylece, bunların bile ürettikleri süprüntü niteliğindeki ürünlerin haklı kılınması yoluna gidilmiştir...”

...kültür endüstrisi salt teknolojik terimlerle açıklanmaktadır. Buna şimdi milyonlarca insan katıldığı için, milyonlarca özdeş meta üretmek yolu ile bu kitlelerin gereksinimlerinin karşılanması gerekmektedir. İlginç olan, bu gereksinimlerin kendilerinin de özdeş kılınmış oluşudur. Ama gene de aralarında ilişkin (kültürelç.) üretimlerin bir kaç merkezde yapılması, tüketimlerinin ise yaygın, serpiştirilmiş ve ayrı tutulmuş milyonlarca ayrı ayrı yerde yapılması plânlama ve örgütleme ile yakından ilgilenmeyi günümüzde gerekli kılmakta-

dır. Sonuç olarak, toplumsal sistemin birliğinin eskisinden daha fazla gerçekleştirildiği bir güdümlenme ve geriye doğru da geçerli (retroactive) gereksinimler çemberi oluşturulmuş bulunmaktadır. Bu arada, doğal olarak, **teknolojinin toplum üzerinde etkinlik elde edişinin temelinde, toplum üzerinde en büyük ekonomik iktidar sahiplerinin iktidarlarının bulunduğu gerçeğine hiç değinilmemektedir. Teknolojik rasyonel toplumdaki egemenliğin kendi rasyonelidir.** Teknolojik rasyonel kendisinden yabancılaşmış toplumun baskıcı (coercive) doğasıdır... **Bu durum teknolojinin kendi gelişim yasasının bir sonucu olmayıp, teknolojinin bugünün ekonomisindeki işlevinin sonucudur...** (11)

Düşlerin, özgürlüğün ve estetiğin ortadan kalkışı, gerilemesi...

Diğer yandan, bireye içinde yaşadığı gerçek toplumsal hayattaki konumun değiştirilmezliğinin benimsetilmesi için, buraya kadar yapılanlar ile de yetinilmemekte; gene, betimleyici bir terim olarak kullanabileceğimiz “bilinç endüstrisinin” aracılığı ile, bireyin kendi başına düşler kurması bile önlenmekte; bireyin düşleri de, bireyin toplumsal varoluşunun sınırları uyarınca toplum yapısının gereklerince düzenlenmektedir. Böylece, salt sanatta **avant-garde** kalmakla yetinen artistik eylemlere bile toplumdaki bu özdeşleşmeleri bile değişik bir düzeyde; kitlelerin izleyemeyeceği kadar önde giderek tadına varılan **yalnız ve hırçın** bir öncülükle kazanılan **seçkinler’in bir türü** olma düzeyinde oluşturma işlevi* yüklenebilmiş olmakta; toplumdaki herkes, her edim, her

---

(11) Horkheimer ve Adorno, a.g.e., s. 121 (Altı çizili satırlardaki vurgulama benim.)

(*) **Avant gardes’in** olumlu yanlarının yitirilmesinden yana değiliz. Ancak, toplumsal olguları yeterince anlayacak ve doğru bir tutum takınmayı sağlayacak temel bilgilerden kaçınmak; bu kaçınmayı, özgür ve özgün kalabilmenin koşulu olduğunu düşünmek doğru bulunamaz. Berman’ın belirttiği gibi, modernizasyona tepki olarak oluşan sanattaki **avant-gardes** anlayışlar, modernizasyonun anlamını tahlili düzeyde kavramadıkça sadece, bir **tepki** olarak kalmak zorundadırlar. Bu durumda ise, **nihilist ve geriye-dönük** eğilimdedirler. Önerilecek çözüm, bizce, modernizasyonun kısıtlılıklarından kurtarılabilirler daha fazla ve sınırsız modernizasyondur. Bu ise, bir toplum biçiminden daha gelişkinine geçiş sorunudur. Yani; sırf san’atta **avant-gardes** anlayışlarla kavranaamayacak bir sorun, ya da sorunlar kompleksidir. Öyle olmasaydı, en geçerli çözümlerin Bandelaire’den, Wagner’den Flanbert’den, Kierkegaard’den; Dostoevsky’den gelmesi gerekirdi: Oysa biliyoruz ki, bütün bunlar **modernizasyonu** kavramamıza değil, onu yaşarken daha derinden hissetmemize katkıda bulunmuşlardır. Comte, Rousseau vb., gibileri (Simmel, Durkeim vb., ler de katılabilir.) ise, çok sınırlı olarak, anlama düzeyimizi yükseltmemize katkıda bulunmuşlardır. Çözüm, **avant-gardes** anlayışlar ile, **Marxism’in** bir-

eylem toplumsal ilişkilerin (toplum biçiminin) temel nitelikleri olan yabancılaşmış emek, özel mülkiyet ve kurumsallaşmış farklılaşmaların sürdürülmesi için gerekli sınırlar içinde tutulmuş olmaktadır.

Bu konuda ise Horkheimer ve Adorno kültürel düzeydeki düzenlemelerin aslında toplumsal iktidar olgusunun yansıması olarak oluşturulduklarını belirtmekte, şöyle demektedirler:

“...kitle toplumunda kültür tekelleri, diğer tekeller karşısında zayıftırlar. Faaliyetlerini sürdürebilmek için, gerçek iktidar sahibi olanları görmezlikten gelememektedirler...

“...kitleye, içerikleri özdeş olan kültürel metalar, bunların dışsal öğeleri farklılaştırılarak verilmektedir. Böylece, gelir düzeyi, cinsiyeti, oturduğu semti, eğitimi, etnik kökeni, vb. bakımından belirli kategorilerde toplanan herkese birşeyler hazırlanmış olmakta; çeşitli nitelikte malların hazırlanması yolu ile, herkes için birşeyler hazırlanarak hiç kimsenin kaçamaması sağlanmış olmaktadır... Mekanik yönden farklı olan ürünler, sonunda, böylece, hep birbirinin özdeşi olmakta; ucuzu, pahalısı, içinde rol alan yıldızların sayısı ve bunların aldıkları ücretlerin düzeyi, kullandıkları teknolojilerin gelişkinlik düzeyleri ve yararlandıkları psikolojik açıklamalar (formülalar) farklı farklı şeyler de olsa, özde hepsi özdeş olmaktadır: estetiğin gerilemesi ve bu işlere yatırılmış bulunan sermayenin zaferi.”(12)

Kalan Temel: ussallık-dışı toplumsal iktidar

Adorno ve Horkheimer'e göre, bu yolla, bireyselleşebilmiş birey yerine, toplumsal varoluşları içine hapsedilmiş, içinde bulunduğu toplumsal konumun kimin yararına olduğunu anlayamayan çağımız insan'ına ulaşılmış bulunmaktadır. Öyle ki, örtülü bir öznelciliğe araç olan Kantçılığın beklentisine de, günümüzde, temeldeki egemenliğin kültürel düzenlemeler ile daha da etkinleştirildiği bu-

---

birinden yararlanmasından çıkabilir. **Avant-gardes**, Marxizmin, bazı yüzeysel anlayışlar yüzünden hafife alınabilecek özgünlük, **bireyselleşebilme**, **kendiliğindenlik** gibi en temel erek değerlerinin her aşamada ve her düzeyde **vurgulanması gerektiğini** anımsatmayı yüklenmekle gerçekten önemli bir işlev kazanmış olacaktır. Bu ise, «hâle»lerin en parlağıdır.

(12) Horkheimer ve Adorno, **a.g.e.**, s. 126.

günkü toplumların kültürel yapısı nedeniyle, gerçekleşebilme olanağı kalmamış bulunmaktadır. Bu konudaki savları ise şöyle:

“...estetğin gerilemesi ve yatırılanan kapitalin zaferi (diye, deminki alıntıdan devam ediyoruz-d), ve Kantçı beklentinin, yani duygusal denemlerin temel kavramlarla ilintileştirilmesinde bireyselliğin katkıları olabileceği beklentisinin ortadan kalkması, bu endüstrinin, bireyden, bireyin bu işlevini de soyup soyutlayıp alması. Kant’a göre ruhta gizil bir mekanizma vardır ve bu mekanizma dolaysız sezgilerimizi **saf aklın** sistemine denk düşecek bir biçimde hazırlamaktadır. **Bugün ise bu gizil mekanizmanın sırrı çözümlenmiştir**: kültür endüstrisi bu mekanizmayı plânlayabilmekte,* bunun ardından ise, ussal (rasyonel) kılmak için ne denli uğraşırsak uğraşalım gene de **ussallık-dışı kalan toplumsal iktidar** bulunmaktadır. Herşey, basitleştirilmiş, sınıflandırılmış; kitle içindeki bireylerin düşleri bile kendilerinin olmaktan çıkarılmıştır. Ne var ki, herşey, düşsever idealizme uygun düşecek biçimde kurgulanmıştır...” (13)

Horkheimer ve Adorno, son olarak da, bu işlerin bu denli beceri ile yapılabilmesi için filmlerde, romanda, tiyatrodada, **avantgarde** sanatta- bunların herbirinin bugün toplumsal yapı içinde varlıklarını sürdüren birer sanayi olmaları nedeni ile- kullanılan dil’in, sentaksın, tek tek tilciklerin bile belirtilen yönde gerektiği biçimde düzenlendiğini; bu düzenlemedeki amacın ise; (a) hangi karakterin ya da ögenin başına neyin geleceğinin ve hangisinin ne kadar acı çekeceğinin “orta çağ din adamlarının bile beceremeyecekleri bir bilicilikle önceden kestirilebilir kılınması;” (b) sürekli olarak yeni efektler oluşturulmaya çalışılması, bu yeni efektlerin de eski kurgulama kalıplarına denk düşürülerek yapılması, böylece, “ağdan geçebilecek gibi görünen her ayrıntının, gerçekte, alışılmış yaşantının ve geleneğin gücünü daha da arttırıcı yeni bir değişik **kural** olarak rol yüklenmesinin sağlanması” olduğunu söylemektedirler.*

(*) Adorno, Horkheimer ile birlikte bu yazdıklarında bir noktayı; bu işleri düzenleyen, dar anlamda, «kültür endüstri» denen **medis**’nin olmadığını henüz tam kavrayamadığı için, vurgulamıyor gibi. Daha sonraları, 1940’ların içinde LaLazarsfeld’in CBS Radyo şirketi için yaptığı Radyo Araştırması Prejesinde Radyolarda

(13) Horkheimer ve Adorno, **a.g.e.**, ss. 126-27.

(**) **Hollywood**’un rasyonelize edilmesi hk.daki makâleyi özetleyeceğim: (ben de **ciltli fotokopilerde** (1977’de) alt bölümlerinden biri olan «Radyo Yayınlarında

Horkheimer ve Adorno'nun eksiklikleri ve bizim açımızdan önemi

Horkheimer ve Adorno, bu eleştirilerinin sonunda, bu biçimde sürdürülen günümüz yaşamındaki dış dünyanın sanattaki -örne-

---

Yayınlanan Müzik ile ilgili araştırmamın başına geçme önerisini kabul ettiğinde -ki zamanlar bir iş bulmaya muhtaç durumda olduğunu da anımsayalım; bu nokta, Frankfurt Okulunun üyelerinden çoğu gibi Adorno'nun da aydın olarak ne denli kendi ölçülerine bağlı, dürüst bir insan olduğunu kanıtıyor-kültür endüstrisindeki adamların çoğunun olağanüstü ilkel ve bilgisiz olduklarını âlenen söyleyecektir. Bunları CBS'in Adorno'nun başkanlığındaki alt-projelerin denetçileri olan sorumlularının zamanlar tuttıkları ayrıntılı günlüklerden, Lazarsfeld'in yazdıklarından ve Adorno'nun kendi anılarından da biliyoruz. CBS'in, Adorno'nun yaygın müzik üzerine söylediklerinden dehşete kapılan sorumluları, Adorno'yu işten atmaya karar verirler. Lazarsfeld, Adorno'suz bu alt-projenin yürütülemeyeceğini söyler; sabır ister. Sorumlular, bir müzik uzmanı bulurlar ve Adorno'nun, «çağdaş müzik, ekonomik temeli olan toplumsal egemenliği şeyselleştiriyor» diyen raporunu incelettirirler. Uzman, CBS sorumlularına aynen şöyle der: «Bay Adorno suçludur. Çünkü, çağdaş müzisyenlere yönelik bu eleştirisi yanlışdır: tarihin her çağında müzisyenler ekmek yemişlerdir.»

Kısacası, Lazarsfeld'in «himayesinde» bile bu adamlarla geçinemez Adorno. Fakat 1960'lardan itibaren, sanırım gene kültür endüstrisinden değil, üst-yapı düzenlemelerinin tümünü birden görebilecek kadar yükseklerde biryerlerden, bu işler bu denli ilkel anlayışlarla yürütülmekten kurtarılır: Adorno, Adorno'ya karşı kullanılır. Hem de, iş anlaşılana kadar «atı alan Üsküdar'ı geçmesesine»... Bugün, biliyoruz ki, radyo ve televizyonun, yazılı basının, kitleleşen sporların, seksin, reklâmcılığın vb., vb., temel işlevi «kültür endüstri»nin öğeleri olmaktır. Kimi zaman, *Ercounter* vb., gibi karşıt dergiler bile, düzenin «kültür endüstrisi» içinde yer alabilmektedirler. Kant'ın «akıldaki gizil mekanizma» dediği şeyi çözümleyen de, *media* değil, sistemin kullandığı bilim ve teknolojinin kendisi olmaktadır. Brecht'in görüşleri için ve bu görüş-bu ortak çalışma düzenleri hk. bk.: ile Brecht'in görüşleri için ve bu görüşlerin genel olarak Frankfurt Okulunun görüşleri ile karşılaştırılmaları için, **bakınız:** Phil Slater, *The Origin and Significance of the Frankfurt School: a Marxist Perspective* ss. 119-24, 130-42, 144-45; Dick Howard ve Karl E. Klare (Ed.). *The Unknown Dimensions: European Marxism since Lenin* (New York, London: Basic Books, Inc., 1977); ve Marxist eleştirilere Freud'cu görüşleri de katmaya çalışan Reich gibi düşünürleri eleştirmekte yararlanılabilecek yenice bir yazı olarak, Richard Lichtman, «Marx and Freud, Part 2: Antagonistic Themes,» *Socialist Revolution* 33 (May-June, 1977). Aynı derginin bir önceki sayısında ise Marx ve Freud'un görüşlerinin sentezini yapmak isteyenlerin girişimlerinin tarihçesi verilmektedir. Frankfurt Okulunun, göreneksel Amerikan sosyal bilimlerinin açıklamaları karşısında da, Marxism'in açıklamaları karşısında da daha gelişkin açıklamalar getirdiğini ileri süren bir yazı olarak da, **bakınız:** Nicholas Petryszka «The Frankfurt School's Theory of Manipulation,» *Journal of Communication*, Summer 1977, ss. 32-40. Bütün bu görüşlerde ele alınan sorunları, Amerikan toplumu gibi en ileri kapitalist sanayi toplumlarındaki görünüşleri açısından elealan çok önemli iki makale olarak da, **bakınız:** Richard Sennett, «Destructive Gemeinschaft,» *Partisan Review*, XLIII (3, 1976), ss. 341-61; ve H.C. Greisman ve Sharon S. Mayer, «The Social Construction of Unreality: The Real American Dilemma,» *Dialectical Anthropology*, 2 (February 1977), ss. 57-67.

İlk kez Brecht'in değindiği kitlelerin, kendilerine karşıt bir toplumsal yaşama

ğın, filmlerdeki- yapay gerçeklikle özdeş saydırılması yolu ile bireysel tasarıma hiç yer bırakılmamasının da güvenceye kavuşturulmakta olduğunu vurgulamaktadırlar.(14)

Ancak, Horkheimer ve Adorno'nun yaptıkları bu eleştirilerin de eksik yanları vardır. Bu nedenle, gelişme sürecimizde kendilerini örnek aldığımız ileri Batı toplumlarının bu sorunlarına bazı diğer toplumsal eleştirileri de incelememiz; gelişme sürecimizin yakın yıllarında bizde de daha belirgin olarak karşılaşacağımızı sandığımız benzeri sorunları bugünden sezebilmemiz, tanıyabilmemiz; gerekli önlemlerin neler olabileceğini bugünden düşünebilmemiz için yararlı olacaktır. Bu, sadece belirli bir toplumsal sınıfın sorunu olmaktan da çıkmakta; toplumsal yaşamda **total** nitelikte bir gerileme ve bozulmanın anlaşılmasının temellerini atabilecek bir görünüm taşımaktadır.

Bu amaçla, önce, olanak ölçüsünde, bu aktardığımız toplumsal eleştirileri topluca değerlendirmemiz; daha sonra da, bu tür eksik eleştirilerin bir **siyasal nihilizme** varılmasına yolaçabileceğini savunan Henry Rabassiere'nin görüşlerini gözden geçirmemiz gerekmektedir.

---

edilgin birer nesne olmayı bile aşacak düzeyde -ki sosyal demokratlar bunu olası görmüyorlardı- **katılmalarının** nedenleri sorununa ilişkin en anlamlı açıklamaların bu son iki makâle de bulunduğunu da belirtelim. Bu konulardaki: toptancı ve kesip atmacı yanlış açıklamaların Marxist Faşizm açıklamalarının bazılarındaki bir temel noksanlıktan geldiği düşünülebilir: Yaşamın **mikro** düzeydeki işleyişine ilişkin bilgilerden yoksunluk. Yöntembilimsel olarak, toplumsal yaşamı mikro ve makro düzeylerinin karşılıklı-etkileşimi içinde biçimlendiğinin gözden kaçırılması. Bu noksanlık, en gereksiz sorunları bile, bunları toplumbilimsel açıklamalar düzeyinde anlatmak olanaklı iken, bunu beceremeyip, bu basit olguları kendilerini aşan bir düzeyde, soyutluk düzeyinde açıklamaya kalkışan; içeriği doldurulmamış kendi içinde tutarlı olsa da, reel yaşamın olgularının doğru kavranabilmesinden uzak düştüğü için özel bir dil yaratmaya kadar varabilen bu içine kapanık soyutlamalar ile ancak beş-on aylık «geçerliği» olan -ama gene de ve hâlâ iyi şamata kopartabilen- «parlak açıklamalar» getiren çağdaş yorumlarda da görülüyor. Genellemelerin, insanı hemen yükseklere erdirmeyen; sabır, gözlem çaba isteyen alçak gönüllü gözlemlerle zenginleştirilmiş birincil düzeydeki bilgilenmeden sonra gerekli ve olanaklı olduğu zaman ve daha etkin açıklamalara geçebilmek için gerektiğinde aşıldığında işe yarayabileceği bugün de unutulabilmektedir.

- (14) Horkheimer ve Adorno, **a.g.e.**, ss. 123-27'den özetlenmiştir. Sadece, **ayrıntı'nın bütünün ve geleneğin gücünü** arttırıcı işlevine ilişkin alıntılar 128. sayfadan-
dır.

ALTINCI BÖLÜM

YETERSİZ ELEŞTİRİLER... SİYASAL NİHİLİZM

Günümüzdeki eleştiri yetersizliğine ilk değinenler:

Mannheim ve Mills

Günümüzün gelişmiş ülkelerinde sanayiın, bilimin ve toplumsal örgütlenmelerin, bilim ve teknolojinin üretim süreçlerinin verimliliğini bu denli arttırabilme potansiyeli kazanmasına rağmen insan'ın esenliği ve mutluluğu sorununda kendilerinden bekleneni veremeyişi görüyoruz ki, çeşitli toplumsal eleştircilerce ileri sürül-

mektedir. Bütün bir ömür boyu bu sorunlar üzerinde durmuş; çözümün kalmadığını sandığı an kimi kendi eliyle canına kıyabilmiş; kimi, açıklamalarını geliştirebilmek için bütün bir yaşamı boyunca kendi anlayışına en karşıt gözükken düşünürlerin kuramlarından bile yararlanma açık görüşlülüğünü gösterebilmiş çeşitli düşünürlerin, temelde, birşeyleri açıklayabilmek; yaşanan toplumsal hayatın insanın özgürlük, esenlik ve onuruna karşıt düşen yanlarını gözler önüne sermek; böylece, bu sorunların artık sadece işçi sınıfının değil, diğer sınıf ve katmanların da toplumsal varoluşlarını etkileyen, onları aşağılayan yapısal nedenlerden ileri geldiğini göstermek amacıyla ve binbir acı ile ortaya konulabilmiş düşünceler oldukları söylenebilir. Bir bölümünün toplumsal eleştirilerinin eksikliği, bir ölçüde, yaşadıkları kendi zamanlarının umutsuzluğa sürükleyici gerçekten çok kötü dönemler olmasından;* bir ölçüde de kendi düşüncelerindeki **toplum** ve **insan**'ın o günlerdeki "resmileştirilmiş" **toplum** ve **insan** anlayışından farklı oluşundandır. Günümüzde ise, kuşkusuz, değişik bir dünya, değişik bir zaman yaşıyoruz. Bu nedenle, bu tür toplumsal eleştirileri daha bir bütünlüğe kavuşturan düşünürlerden yararlanarak durumu bir kez de kendi açımızdan açıklamayı; daha sonra da, toplumumuz açısından ivedi ve köklü bir biçimde nelerin öncelikle ele alınması gerektiğini belirtmeye çalışmak istiyoruz.

Günümüzde toplumsal eleştirileri anlamlı bir bütünlüğe kavuşturmak için Simmel'in, Park'ın, Veblen'in, Lukacs'ın, Benja-

---

(*) Bu dönemi anlamak için okunması gerçekten gereken bir kitap da şu: DICK Howard ve Karl E. Klare (Eds.), *The Unknown Dimensions: European Marxism since Lenin* (New York, London: Basic Books, Inc., 1977).

min'in, Brecht'in Mannheim'in, Mills'in, Goffmann'ın* ve daha nicelerinin yüzyılımızın başlarından beri toplumsal yaşama yönelttikleri tüm eleştirileri gözönünde tutmak; ayrıca, topluma ilişkin sorunları toplumsal bütünlükleri içinde eleılması gereken sosyal bilimlerin, 1930'lardan itibaren Amerika'da bu işi bilerek terkeden bir yöntembilim anlayışına sapmasına yönelen eleştirileri de gözönünde tutmak gerekmektedir.

Örneğin, Simmel ve Veblen, Marxist kuramdaki **yabancılaşma** sorununu, Marx gibi ekonomik, siyasal ve kültürel düzeylerdeki görünümünün diyalektik bir etkileşim içinde oluşturdukları bütünlüğü ile irdeleyebilmiş değillerse de, yaptıkları betimleyici çalışmalar ile çağımızın koşullarında **yabancılaşma** olgusunun ne gibi görünümlere büründüğünü ayrıntılı olarak anlatmaya çalışmışlar; sorunun günümüzdeki özgül görünümünü anlayabilmekte yararlanabileceğimiz ayrıntılı açıklamalar getirmişlerdir.

Mannheim ve 1950'lerden itibaren C. Wright Mills, bir ucu toplumbilim yerine **toplumsal felsefeye** döneceğinden çekindiklerini ileri sürerek toplumsal olguları bütüncül bir bakışla kavramaktan bile bile kaçınma eğilimine; diğer ucu ise Talcott Parsons'ın "aksiyon kuramı"ndan beslenen ve aynı yöntembilimsel tercihe sahip olduğu halde; iş toplumu belirli dengeler içinde göstermeye geldiğinde "Grand Teori" olacak işler yüklenmekten çekinmeyen kuramlara kadar uzanan bugünün harcı âlem anlayışı "**pragmatik deneyimcilik**"i iler-tutar yeri kalmamacasına eleştirmişlerdir. Yaptıkları eleştiriler ile, Mannheim 1930'larda, Mills ise 1950'lerde, daha sonraları bilimin teknolojinin önüne geçtiğini belirtip de, bunun neden böyle olduğunu açıklayamayan ve bunu kapitalist toplumun kendi evriminin ürünü olarak değilde, bilim'e teknolojinin kendi, kaçınılmaz, dönülmez gelişme yönsemesi

---

(*) C. Wright Mills'in toplumsal eleştirileri için, **bakınız: İktidar Seçkinleri** (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972); toplum bilimin eleştirici-olmayan, ve büyük kuruluşlar içinde yapılan bir bilim teknisyenliğine dönüşmesini oluşturan bugünkü «geçer akçe» olan yöntembilim anlayışına yönelttiği eleştirisi için, **ise bakınız: Sociological Imagination** (Pelikan, 1961). Erving Goffmann ise, henüz dilimize çevrilmedi. Konumuzla en yakından ilgili olan iki kitabı şunlar: **The Presentation of Self in Our Everyday Life** (New York: Doubleday Anchor, 1959) ve **Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates** (New York: Doubledayand Company, Inc., 1961 Bu ikinci kitap, konumuzla uzaktan ilgili gibi gözükse de, total kurumların özellikleri» başlıklı ilk 124 sayfalık bölümünü okumak «modern toplum» hakkındaki birçok eleştirileri biraz daha kolay anlamakta yararlı oluyor.

olarak gösteren Habermas'ın savlarından daha tutarlı açıklamalar yapabilmisler; bu sorunun bilim ya da teknolojinin kendisinden değil, toplumsal yapıdan kaynaklandığını açık açık yazmışlardır. Ancak, bu tür kötümser olmayan, ama yapıya yönelik eleştiriler fazla gün ışığına çıkarılmak istenmemektedir.

Bu iki düşünürü göre, çağımızda bilimsel araştırmaların yerli kamusal düzenlemeler aracılığı ile finanse edilmeyip, özel çıkarların **Corporate** yapılar içinde odaklandığı kuruluşlarca finanse edilmekte olması ve araştırma yönetiminin ekonomik bakımdan güçlü çevrelerce finanse edilen dev araştırma kuruluşlarının “yöneticilerinin” eline geçmesi, bilimin, artık, bilim adamlarının kendi gelenek ve paradikma'larına bağlı bilimsel tecrübeleri yönünde değil, büyük ekonomik çıkar çevrelerinin gereksinimleri yönünde gelişmesine; kendileri için (varolan sosyo-ekonomik yapının sürdürülmesi için) zararlı gördükleri konularda ve yönlerde ise bilimsel araştırmaların gelişmekten alakonulmasına kesinlikle yolaçmaktadır. Bilim, günümüzün bu düzenlemeleri içinde, eski günlerdeki gibi, bilimin ve bilim adamlarının bilimsel ve insansal değerlerine göre değil, eskisinden çok daha dolaysız bir bağımlılıkla, ekonomik iktidar çevrelerin bilime yansıttıkları, kabul ettirdikleri “müşteri haklıdır” felsefesine göre üretilmektedir. Üstelik, bu çevrelerin **değerlerinin**, insansal değerlere ters düşen değerler oldukları gözlerden saklanmakta; bilim'in gözüken, aslında ise bilimin olmayan, bilim'in bilim-teknisyenliğine dönüşmüş bugünkü pragmetik ve insansal-değerlerden uzaklaştırılmış uygulamasına benimsetilmiş **düzene** ait değerleri yüzünden, **bilim'in** ve **teknolojinin** adı kirlenmekte; bunlar, bu hâlleri ile, toplumsal eleştirileri olanaksız göstermekte düzenin kullandığı yoğun bir umutsuzluk yaratmaktadır. Sonuçta, birçok yarım-açıklamalarda insanlığın kurtuluşunun kalmadığı; bilim ve teknolojinin bugünkü durumlarının geriye döndürülmez, tarihsel olmaktan çıkmış, evrensel olumsuzluklar hâline geldiği savunulmakta; böylece, bazı Marxist açıklamalar bile, varolan toplum yapısına yöneltmesi gereken eleştiriler yerine, toplum yapısını bir yana bırakıp, öncesiyle ve sonrasıyla, salt teknoloji ve bilim alanındaki bu olumsuz gelişmelere bakarak çağımızı betimlemeye çalışmakta; bu tür yarım-açıklamalar, her 3-5 ayda yeni bir versiyonu yapılarak magazinlerden bilimsel kitaplara ve sol dergilere kadar çeşitli yollarla kitlelere aktarılmakta, aşılıyor. Marx'ın ve Engels'in **indirgemecilik**

yaptıklarını, bazan dayanılmayacak derecede “kör kör parmağım gözüne” dercesine yanlış ve noksan kasıtlı olarak noksan) alın-tilarla kanıtlamaya çalışan makalelerin peşpeşe yayınlandığı aynı bilimsel ve sol (!) dergilerde, insanlığın kurtuluşunun olanaksızlaştığının **bilim ve teknoloji'nin bugünkü durumu** ile açıklanabileceğini, bunun yeterli olabileceğinin bu ikinci tür yazılarda kabul edilmekte oluşu ise, nedense, 5-6 ay hiç itiraz görmeden bazı akademik çevrelerde de kabul bulmakta; daha sonra, bir yeni versiyonu çıkınca, herkes 5-6 ay önceki yarı-açıklamaların eleştirisini yapan bilimsel yazılar yazmaya başlayıp, bu kez, yarım-açıklamaların yeni versiyonlarına bol bol atıf yapmaya başlamaktadırlar. Klasik diye küçümsenen kaynaklar ise, bütün bu yarım-beyinlilere, uzaktan acıma ve iğrenme ile bakmaktadırlar. Bu yarım-açıklamaların bilim'in yöntembilim ve araştırma tekniklerinin ve çeşitli olanaklarının bu denli artmış bulunduğu günümüzde hâlâ yapılabilmekte oluşu, kendi **yarım-açıklama** olma niteliklerinin, aslında, çok etkin çalışan bir sistemin aradığı türden bilim olma düzeyine indirgenmeye karşı eski duyarlılığın kalmayışının kanıtı olarak kabul edilmelidir.

“Toplumsal iktidarın ussallık-dışı kalması” yeterli bir açıklama mı?

Adorno ve Horkheimer'in dert yandığı, tarihsel olguların insan'ın ürettiği bilimsel bilgilerle belli bir oranda yönlendirilebilmesinin “ussallıkdışı kalan toplumsal iktidar” yüzünden olamaması da, bu açıklamaların ışığında, eksik bir betimleme olmaktadır. İnsan'a ve topluma ilişkin sorunların ve olguların insan'ın ürettiği bilim tarafından ancak sınırlı bir ilgi ile bilimin sorunu olabilmesi de, toplumsal iktidarların herşeye karşın ussallık-dışı kalmasından değil, bu “ussallık-dışı'lığın”, toplumdaki sosyal ilişkilerin yeniden-üretilmesi için, egemen kesim tarafından zorunlu görülmesinden ileri gelmektedir. Yani, insan'ın tükenmesinden değil, **insan'ın**, tek tek, dağınık, örgütsüz bireyler olarak kaldığı toplumsal yapı içindeki sosyal varoluşunun zorunlayıcı koşullarını ve sınırlamalarını aşabilmesinin toplumsal sosyalizasyon yüzünden aşamamaya mahkum edilmesindedir. Bugünkü toplumlardaki sosyalizasyon kurumları, nezaket, görgü, eğitim, adabı muâşeret, davranışsal düzenlemeler, **etiquet** vb., ile, aslında, insanın, sosyal kişilik kazanması yolu ile düzene uyumlanmasını;

dünyayı bu **cilalanmış hâli** ile benimsemesini aşulamakta, savunmaktadırlar.

Yaşanan toplumların yapılarından gelen ve egemenler adına bugünkü toplumların sürengin kılınmasını amaçlayan bu sınırlamaların aşılması durumunda, bilimin ve teknolojinin, bugünkü toplumsal yapılar içinde yüklendikleri temel işlevlerinden kurtulabilecekleri nedense hiç belirtilmemektedir. Toplumsal ilişkilerin özünü değiştirmeksizin yeniden-üretilmesi için gerekli olan bilimsel, teknolojik, ekonomik, politik ve ideolojik öğeleri üretmek, pekiştirmek ve uygulanıp uygulanmadıklarını denetlemek yerine bilimle, uğraşanların daha özgür ve daha gelişkin bir toplumsal yaşam için gerekli olan öğeleri geliştirme işlevi yüklenmeleri pekâla sağlanabilir. Bunun olanaksızlığını ileri sürmek için, kapitalist gelişmiş ülkelerde görülen bu sorunların sosyalist ülkelerde de görüldüğünü söylemek ise, herşeyden önce, kapsamlı bir toplumsal değişimin sadece özel mülkiyet alanındaki hukuksal düzenlemeler ile gerçekleştirilebileceğini savunmak olacaktır. Bildiğimiz kadarıyla Marxist kuram, böyle eksik bir açıklamadan en uzak olan kuramdır. Ayrıca, böylesi bir görüş, insan'ın daha kısıtsız ve daha özgür birey'ler durumuna gelebileceği bir toplumsal yaşam için arayışlarda bulunmasının bile insan'a çok görülmesi; insan'a ve özgürlüğe ters düştüğü ileri sürülen Marxist kuramın karşıtlarınca bu yolun açıkca kapatılmak istenmesi demektir. Bugünkü toplumlardaki toplumsal varoluşlarının eksikliklerini görebilmek zorunluğundaki insan'ları bu arayışlardan-toplumdaki bazı "tuzu kurular" bu arayışları ütöpik bulsalar bile-alakoymak yanlışır. Bugün için bu arayışların kitleler arasında yaygın bir görünüm kazanmaması, bu yolun insanlık için ilelebet kapanmış olduğunu söylemeyi haklı kılamaz. Bu, egemenlerin adına yapılan açıklamaların, tersinden yola çıkarak, yinelenmesi demektir.

İşin gerçeği şudur ki, geçtiğimiz yüzyıla oranla, içinde yaşadığımız günde egemenlik ilişkileri sürmekle beraber, bu durum, geçen yüzyılların yöntemlerinden çok daha yumuşak, çok daha gelişkin, çok daha zor algılanabilir yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Üstelik, bu iş yapılırken bu toplumlarda ekonomi geçen yüzyıllardakinden kat kat fazla bir oranda büyüebilmiştir. Günümüz insanının bu nedenledir ki, olanı-biteni algılaması zorlaşmakta; hayatının **rutini** sürdürükçe, köklü bir toplumsal eleştiriye yönelmesi, mutlak yoksullaşma sorunundan kurtulmasına yetecek bir

etkinliğe henüz sahip bulunan ekonomik yapı nedeniyle, gerekmemekte; birinci düzeyden algılamaları ile yapılan değerlendirmeleri kitle insanını bunları farketmekten alakoymaktadır. Ancak, insan'ın bu günkü toplumsal yapıların kendisine verdiklerini yeterli görmeyeceği bir dönem de gelebilir: İnsan, toplumdaki üretim ilişkilerinde aktif olarak yer alması karşılığında kendisine verilen "değerler" ile, kendi elleri ile yarattığı ve başkalarının gasbettiği değerler arasındaki açığın, üretim süreçlerinin etkinliği geliştikçe, kendisine verilen paydaki artıştan kat kat büyük bir hızla artmakta olduğunu sezebilir; daha özgür, daha doygun, daha onurlu bir yaşama geçmek için bugünkü toplumsal ilişkilerdeki geçerli etkilerin terkedilmesi gerektiğini görebilir. Ayrıca, bunda; düzenin sosyalizasyon kurumlarının etkilerini dengeleyecek örgütlenme, sınıf olarak eylemde bulunma pratiklerinin yaygınlaştırılması, kitleler için aydınlatıcı ve bilinçlendirici eğitim çalışmalarının başlatılmasının-ve düşünülüp bulunabilecek diğer yolların-olumlu etkileri de olabilir.

Özgür bir topluma erişmek için yola çıkışta gerekli ön-güvence: örgütlenmede hertürlü egemenlik yansıtıcı iletişimin değiştirilmesi

İnsan'ın özgürleşebilme yeteneğini kazanabilmesi, ilk bakışta çok duygusal, hatta "şairane" gözükse de, bugünkü toplumsal varoluşundan yola çıkarak daha iyi bir toplumsal varoluşu gerçekleştirmek için girişeceği eylemlerine bağlıdır. Okulunda, sendikasında, kooperatifinde, partisinde insanın, birey olarak, kendisini toplumsal süreç içinde küçük görmesini aşlamayan; toplumsal ilişkilerin ile egemen bağımlı ilişkisi biçiminde olması gerektiğini savunmayan yeni toplumsal ilişkilerin oluşturulması, bütün gerekli düzenlemelerin temelini oluşturmaktadır. Bu yeni toplumsal ilişkiler, insan'ın özsaygısını yıpratın eski toplum biçimlerinden devraldığımız toplumsal farklılaşmaları ve ayrıcalıkları şu ya da bu görünüm değişikliğine rağmen sürdürmeyi ve bunları yeni düzenlemeler içinde bir kez daha kurumlaştırmayı insan'ın özgürleşmesi ve yabancılaşmadan kurtulması için en büyük engel sayın bir anlayışla kurulmalıdır.

İlk günden itibaren öncelik tanınması gereken bu yeni toplumsal ilişkiler, daha özgür ve daha gelişkin bir toplumun inşası için girişilecek politik mücadele için de, bu mücadelenin başarı ka-

zanması için, hem de öngörülen amaçlardan vazgeçmemesi için temel nitelikte bir güvence olacaktır. Bunlar, sadece mülkiyet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi ile çözümlenemeyen - hatta, kimi-lerine göre, etkisizleştirilmeleri en azından **ertelenen** - birçok toplumsal ayrıcalıkların etkisiz kılınması için de gerekli görünmektedir. Ancak bu yolladır ki, toplum bütününe karşı olmayı salıklayan bencil bir bireysellik anlayışı yüzünden insanların gerçekten bireyselleşmelerinin ve ileri bir topluma geçmelerinin önlenmesi karşısında yeterince gösterilemeyen tepkiler güçlenebilecek; bireyselleşmenin, sadece özel mülkiyet toplumlarındaki varlıklı sınıf üyelerinin varlığının sosyolojik anlamda sona erdirilmesi ile değil, yabancılaşmayı kaldırmayı amaçlayan geçiş toplumlarındaki geniş kitleleri oluşturan insanların gerçekten daha özgür, daha esenlikli bir yaşama kavuşturulmaları ile gerçekleştirilebileceği anlaşılmış olacaktır. İnsan'ın, kimlerin elinde bulunduğunu bile sezemediği dizginlerle yönetildiği bir toplum yaşamındaki hegemonyacı kültürel ilişkiler dizgesi içinde gündelik yaşamını sürdürmesi de, **insan'ın bireyselliğini** yitirmesi ve birey'e karşı bir toplumsal yaşamda "toplum içinde erimesi" anlamına gelir. Eşitliğin her alanda gerçekleştirilmediği toplumlarda böylesi "toplum içinde erime"ler ise, sadece bireyselleşme'ye ters düşmekle kalmaz; bunu da aşarak, nice karanlıklardan, nice boyun eğişlerinden sonra değiştirilmesi yoluna girilmiş toplumsal yapıda, eskiden devralınmış bir yığın olumsuz ögenin, değişik görünümlemler ile yeniden etkin duruma gelmelerine yolaçabilir.

Bu tür bir sonuca sürüklenmemek için ise, alışageldiğimiz Marxist toplumsal eleştiri geleneğine -Marxismın kendisine değil; çünkü, Marxist kuramda bugüne kadarki toplumlarda, özellikle de kapitalist toplumda egemenlik ilişkileri sadece ekonomik etmenlerle açıklanıyor değildir- bu konuda Engels'e karşı yöneltilen eleştiriler bile yumuşamakta; bu eleştirilere karşı yeni eleştiriler başlamış bulunmaktadır- ilk bakışta ters görünse bile, pratikte, daha en baştan itibaren yapılması gereken birşey de, varolan toplum biçimi içindeki ileriye yönelik düşün ve eylem örgütlenimlerinde iletişimin özgürleştirilmesi ve etkinleştirilmesidir. Marxist ve Marxist-olmayan çeşitli araştırmacılar, bilim adamları ve uygulayıcılar bugün toplumsal yaşamda kullanılan iletişim sürecinin düz anlamda "mesajlar" taşımakla kalmadığı; iletişim sürecinde taşınan ya da iletilenin toplum içindeki egemenlik bağımlılık ilişki-

leri olduğunu gitgide daha açık ve kesin ifade etmektedirler. Bu nedenle, toplumsal eleştirinin ve gelişkin bir toplum yapısına geçişi amaçlayan siyasal eylemin örgütlerinde özgür, etkin ve yaygın bir çift-akışlı iletişime geçiş ile, varılacak olan toplumsal yaşamın niteliği arasında da bağlntılar olabileceği unutulmamalıdır.

Örneğin, aynı zamanda iyi bir teknoloji tarihçisi olan; teknolojik gelişmelerin İngiltere tarihindeki yeri üzerinde de dikkat çekici araştırmaları ve eleştirileri olan Homans, küçük gruplar, ilkel toplumlar ve modern toplumdaki ilişkilerdeki çalışma grupları üzerinde yaptığı çalışmalarda iletişim ilişkilerinin tek-akışlı olup olmaması ile, iletişim ilişkisi içinde yeralan taraflar arasındaki egemenlik-bağımlılık durumunun birbirine bağlı olgular olduğunu kanıtlamıştır. Homans'a göre, iletişimin akışının tek yönlü olduğu her toplumsal ilişkide iletişimin bir tarafında egemen, diğer tarafında ise bağımlı kişi kişiler bulunmaktadır. Hatta, egemen ile bağımlı taraflar arasında, çoğu kez, dolaysız bir iletişim bile söz konusu olmamakta; iki taraf arasındaki iletişim ilişkisinde, tıpkı egemenlik ilişkisinin diğer gündelik işleyişlerinde olduğu gibi, egemen tarafı temsil üzere bağımlı tarafın kendi içinden farklılaştırılmış bir bölüm yer almakta; bağımlı taraftaki geri kalan geniş kitle bunlarla konuşabilmektedir. Egemen sınıfın bağımlı sınıf ve katmanlara karşı kullanmak üzere bağımlı sınıf ve katmanlardan seçip ayırdığı bu bölüm egemen sınıfa bağımlı tarafa karşı bir tür "kalkan" olmaktadır. Bunlar egemenlik bağımlılık ilişkisinin etkinliğini arttırmak, bunun yanı sıra, bu ilişkinin fark edilirliliğini azaltmak için aracı olarak işlevlendirilmektedir.* Öyle ki, toplumsal olguların yüzeydeki görünümünü aşmayı gerekli görmeyen bir bölüm sosyal bilimci, bugün, bu nedenle, örneğin ekonomik faaliyetlerin mülkiyetli sınıfın denetiminden çıkıp bu kişilerin yetki ve denetimi altına girdiğini ileri sürebilmektedir.

Oysa, Kitle İletişimi Kuramları alanındaki Amerikan sosyal bilimcileri arasında gençlerden sayılabilecek olan Chafee ise, modern toplumlarda iletişimin etkinliğinin (gönderimci ve alıcı yanların birbirlerine gönderdikleri mesajların heriki tarafca da eşanlı olarak algılanabilmesini) sağlanabilmesi için, iletişim süre-

---

(*) Bu ilginç görüşler için, bakınız: George C. Homans, (Çevirenler: Oğuz Onaran, Baskın Oran ve Ünsal Oskay), *İnsan Grubu* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, 1968).

cinde yeralan tarafların oryantasyonlarının ortak olmasını; yani, yaşam-deneyimlerinin benzer ve ortak olmasını; böylece, kişilerin toplum içindeki yaşamlarınca belirlenen yöneylemlerinin (oryantasyonlarının) daha önceden benzer ve özdeş kılınmasını; yani, belirli bir iletişim sürecinde taraflar olarak yeralmadan önce yaşam ve toplumsal konumlarının benzer kılınmış olmasını gerekli görmektedir.* Chafee'nin bu açıklaması, liberal toplum eleştiricilerinin, örneğin bir Hannah Arendt'in eleştirilerinin niçin eksik toplumsal eleştiriler olarak kaldığını anlamamızı da kolaylaştırmaktadır. Hannah Arendt'in eleştirdiği çağdaş toplumların özgür iletişimden yoksun olması, sorunu, toplumsal yapıdan soyutlanabilecek bir sorun olmadığını; bu sorunun özel mülkiyeti hukuken kaldıran çağdaş toplumlarda da henüz giderilmeyen, eskiden kalıtılmış, belki yeniden kurumlaşmaya çalışan toplumsal farklılıklar ve ayrıcalıklar kaldıkça varlığını sürdürebileceğini görmemiz gerekmektedir.

“Aylak Sınıf'ın Kültürü” ve kendisine özenenlere etkisi

İlginç ve çok çarpıcı bir toplumsal eleştirici olan Thorstein Veblen ise, **Aylak Sınıf Kuramı**'nda “aylak sınıf kültürü” gereğince bu sınıf üyelerinin yaptıkları baloların, verdikleri şölenlerin ve aşırı harcamaların, uyulması ve sürdürülmesi gerekli şeyler olarak benimsedikleri nezaket kurallarının, emeği ve çalışmayı horgörme buna karşılık “hobi” şeklindeki ekonomik anlamda değer yaratma zorunluğunun söz konusu olmadığı işleri ise sevmelerinin; gözle hemen görülebilir bazı belirli aşırı davranışlarının; belirli ve “seçkince” giyinmelerinin birer **toplumsal iletişim biçimi** olarak büyük bir önem taşıdığını belirtmektedir. Bütün bu iletişimlerle topluma yansıtılan mesajın ise “aylak sınıf”ın toplum yapısı içindeki egemenliği olduğunu Veblen nefis bir anlatımla vurgulamaktadır.

Gerçekten bütün bunlar “aylak sınıf”a özgü “tuhafliklar”, ya da aylak sınıfın “para harcayacak yer bulamama sıkıntısının” sonuçları olmayıp, Veblen'in belirttiği gibi, egemen sınıfın kendisini kendi egemenliğinin doğallığına; bağımlı sınıfın üyelerini ise,

---

(*) Steven H. Chafee, **Cognitive and Co-orientational Theory in Communication Research**, 1968 yılında Luyibliyana'da yapılan Uluslararası Kitle İletişimi Araçları Simpozyumunun Sosyal Psikoloji Seksiyonu çalışmalarında sunulmuş «paper.»

egemen durumdaki “aylak sınıf” karşısındaki bağımlı konumunun değiştirilmezliğine koşullandırmak için geliştirdiği tarihin her döneminde kullanılmış araçsal donanımlardır.

Veblen’den yola çıkarak diyebiliriz ki, toplumların demokratikleşmesini önlemenin yolu sadece mülkiyet ilişkilerini sıkılamak; ya da kitle iletişiminde salt hukuksal, ya da ekonomik sansür uygulamak değildir. Çok daha etkin yollar vardır. Örneğin, diyebiliriz ki, Modanın işlevi; herkesin parası kadar itibarlı sayıldığı kazanımcı toplumlarda tüketimcilik yarışının işlevi; geleneksel toplumlardaki herkesin birbirini soyu-sopu ile bilebildiği eski günlerdekinin tersine, işyerlerinin ya da evlerinin yüz metre ilerisinde gündelik toplumsal ilişkilerde kişilerin toplumdaki gerçek statülerinin ilk bakışta anlaşılmasa, yani çağdaş toplumlarla kişiler arası ilişkilerin anonimleşmesi, vb., işlev olarak, egemenlik bağımlılık ilişkilerini değişik yollardan sürdürmek ve pekiştirmeyi yüklenmişlerdir. Egemen konumundakilerin emek-dışı yaşamları, müsrifce ve gündelik yaşamın koşullarına uymayan giyim tarzları, kendi aralarındaki yapay konuşma biçimleri, uzun yıllar okumayı gerektiren “para getirmeyen” bilim dallarından aldıkları diplomaları ile bağımlı sınıftaki bireylerin gözünü yıldırma; bağımlı konumdaki bireylere gerçek yaşamlarını belirleyen toplumsal ilişkileri değiştirmenin güçlüğünü benimsetmeyi; onları, işyerinin ve evlerinin yüz metre ilerisinde “kişilik kazandıran” konfeksiyon işi giysilerle dolaşarak mutlu olmaya, evlerinde televizyondan “taşınabildikleri” “ünlüler”e ve “üst-konumdakiler”e ait olan “şey”leri ve özellikleri “hayalet” bir dünyada paylaşmakla yetinmeye yönelmeyi amaçlamaktadır. Bütün bunlarla yapılan işe, aslında, toplumdaki egemenlik ilişkilerini yansıtan bir kitlesel iletişim aracılığı ile, sadece meta satmakla kalmayıp egemen’in egemen, bağımlı olanın ise bağımlı olarak yaşayacağı sosyo-politik düzeni “satmak”; düzeni bu koşullarla satın alanların kendi elleriyle, varolan sosyo-ekonomik yapının, sürekli olarak, yeniden üretilmesini sağlamak olmaktadır.

Asılsız bireyselleşmenin yayılması: konfeksiyon giysilerinden beklenen “kişilik”

Varolan toplumsal ilişkilerin yararına olan “asılsız bireyselliklikleri” içine kapatılmış insanlar ise, kendi toplumsal varoluşlarının kendileri ile özdeş kıldığı diğer bireylerle birleşerek, kendi-

lerine bireyselleşme olanağı vermeyen toplumsal ilişkileri eleştirmek ve değiştirmek için belli bir yönde birlikte eyleme geçmek yerine, “özgürce” oturmayı yeğledikleri kendi evlerinde, gündelik nafakalarından para vererek aldıkları, fakat neyi ve niçin yayınladığını bilmekten bile uzak tutuldukları televizyonlarının başında, kendilerine belli reklâmlarla önerilen marka birayı içerek **seçkin**’ler arasında yer aldıklarını sanarak mutlanmakta; milyonlarca “televizyon bireyi” ile birlikte izledikleri polisiye dizilerdeki emniyet müdürleri, polis emeklisi özel dedektifler, ya da çapacul bir kılık içinde, düzenin güçlülerini ve hatta egemenlerini kulaklarından tuttuğu gibi adalete teslim eden Colombo’lar ile özdeşleşerek, aslında, gerçek yaşamda Colombo’ların hiç de erişemediği egemen sınıfın egemenliğini pekiştirmeye yarayan bireyci felsefeye tutkun “kitleleştirilmiş bireyler” olarak kalmayı kabullenmektedirler.

Üstelik, bütün bunlar kimi zaman öylesine “yapay” görünüm-ler kazandırılarak kurgulanmaktadır ki, bir çok “akıllı geçinen” kişi bile, sunumlarındaki yapaylıkları nedeni ile, bunların etkileri olabileceğini hiç düşünmeyerek kendilerini ekrandan yağın mesajlara rahatça teslim etmektedir. Oysa, işliklerdeki, bürolardaki, gazetelerin yazı işlerindeki, devlet dairelerindeki çalışma saatlerinden oluşan reel yaşamın dışındaki saatlarımızda aile üyelerimizle bile ancak ekrandaki olaylar aracılığı ile ve dolaylı bir iletişim sürdüreceğ kadar yoğun bir “sansür” içinde yaşadığımız bir gerçektir. Bizim olan, bizim olması gereken bu yaşam alanımızda da, gerçekte, kendimizle, kendimize benzer insanlar, en yakınlarımız ile değil; bizlerin dışında kurgulanmış kurumsal nitelikteki bir iletişim ağı içinde yaşamaktayız.

Daha açık bir deyişle, bizim olması gereken serbest zamanlarımız da toplumsal yapının bizden beklediklerine uyacak değerleri benimsememiz ve pekiştirmemiz için elimizden alınmış bulunmaktadır. Dünya’yı ve yaşamımızı, işliklerde ve bürolarda olduğu kadar, kendi evimizde de artık kendi gözlerimizle görmemekteyiz. Kendi yaşamımıza ve dünyamıza ait özgün algılamalarda bulunmamız olanaksızlaştırılmıştır. Bu alanda da gördüğümüz, kavradığımız, değerlendirdiğimiz gerçeklikler kendi dünyamız ve yaşamımızın ifade ettiği gerçeklikler olmaktan çıkmış; egemenlik bağımlılık ilişkilerinin sürenginliğini önde tutan bir toplumsal örgütlenme içindeki iş saatlarımız sırasında katıldığımız, yaşadığımız

“bizim olmayan” bir dünyayı, yeniden ve bu kez kendi ellerimizle evlerimizde; yani, boyun eğdiğimiz dış dünya karşısında halâ bize bırakılmış olduğunu sandığımız bireyselliğimizin bu son “kalesinde” kendimiz üretmekte; kişisel yaşamımızı da, bizim olmayan bu dış dünya ile doldurmaktayız. Böylece, açıkca görülür hiçbir egemenlik bağımlılık ilişkisinin olmadığı bu son “sığınağımızda” geçmiş yüzyılda bugüne oranla çok daha onurlu bulunabilecek ataerkilliğimizi bugün, ucuza aldığımız pijamalarımızla ve, düzenin karşısına çıkamadığımız için kadınlarımızın karşısında dikleşerek kadınlarımızın karşısında değil, düzenin karşısında yitirmeye başlamış ataerkilliğimizi koruduğumuzu sanmaktayız.

“Eblehleşme” insan’ın tükenmesi değil, eblehleşmeyle yaşanabilen bir yaşama bireylerin uyumlanma çabasıdır

Bu bireyselleşme çabalarından vazgeçmenin yaratacağı psikolojik gerginliğin en etkin karşı-dengeleyicisi ise, farkedilse bile terki kolay olmayan bir tür “eblehleşme” olmaktadır. Bu “eblehleşme” çalışan insanların, sınıflar olarak düşünerek kendi sınıfları içinde çalışarak yeni toplumsal ilişkiler dizgesini oluşturmaya yönelmelerini de önlemektedir. Değiştiremedikleri, içinde yaşarlarken bile birçok bakımlardan kendileri için “kapalı” tutulan bir toplumsal yaşamda özendirildikleri yarışmacı ve tüketimci toplum değerleri bireyleri böylesi bir “eblehleşmeyi” bireysel ve gündelik mutlulukları açısından ussal görmeye zorunlamaktadır. Bu nedenle, eğitimin bu denli yaygınlaştığı, sosyalizasyonun hayat boyu sürdüğü günümüzde insanların “eblehleşmelerini” önemli bir sorun saymamız; bunu bir yanlış betimleme ürünü değil, toplumsal yapı ile bireyler arasında sosyal sistem açısından belirlenen uyumluluğun sürdürülmesi bakımından önemli işlevi olan araçsal bir düzenleme saymamız gerekmektedir. Bu nokta kavrandığında, egemen sınıfın egemenliğini benimsetmek ve sürdürmek için kurulan çeşitli kültürel düzenlemeler için işletilen “kitle” iletişiminin etkilerine bireyin bizzat kendisini niçin açık tutmakta olduğu da daha derinlemesine anlaşılmış; bunların, bazı çok ünlü kişilerin aşırı bir karamsarlık aşlamak istercesine savunmalarının aksine, hâlâ tarihsel sorunlar, yani değiştirilebilir sorunlar olmaya devam ettikleri görülebilmüş olacaktır.

Bu çok önemli noktanın farkedilmemesi, günümüzde “kitlelerin toplumsal gerçekliğin sadece bir bölümünü görebildiklerini” ileri sürerek çağımızda insan’ın geleceğinin tükendiğini; insan’ın tarih süreci üzerinde etkin olabilme olanağının yitirildiğini ileri sürenlere yeterli karşılığın verilmesini güçleştirecek; hatta siyasal bir nihilizme sürüklenilmesine yolaçabilecektir.

Böylesi bir siyasal nihilizm, günümüzün gerçekten çok ağır koşullarına rağmen, zorunlu ve varılabilecek tek sonuç mudur? Bu sorunu, böylesi bir sonucu peşin peşin kabullenmiş “ultra-sol” aydınları eleştiren Henry Rabassiere’nin görüşlerini özetleyeceğimiz son bölümde elealmaya çalışacağız.

YEDİNCİ BÖLÜM

YETERSİZ ELEŞTİRİNİN ÜRÜNLERİ

Bach’cı “Ultra-Sol”...

Shoctakovich’ci “Radikal Muhafazakârlar”

Ağıtçılar... ve ... Kitlesele Aldanım

Günümüzde teknolojinin egemenlik ilişkilerine kazandırdığı etkinliğin yanısıra, düz-ara kitleleri eleştiren, kitlelerin günümüz toplumlarındaki egemenlik bağımlılık ilişkisinden kurtulamayacağını savunan çevreler de egemen bağımlı ilişkisinin sürdürülmesine hizmet etmektedirler. Bunlar kimi yerlerde bu görüşlerine yaraşır bir yaşamı yeğlemiş; buna kavuşmuş bulunuyorlar. Varolan topluma yönelttikleri eleştiri de, toplumu değiştirmekten çok toplumun içinde biryerlerde kendilerine ilişilmeyecek bir mekân, bir “kültür adacığı” ayrılmasını istemekten ileri bir anlam taşımaktadır. Nitekim, eleştirilerinin odağına toplumsal sistemin kendini değil, belirli temel nedenlerden soyutlayarak elealdıkları ikincil olguları, örneğin “kitle kültürünü” ve “kitle toplumu”nu almış bulunmaktadırlar.

Toplumsal sistemin ise, bu “yanlış” eleştirilerini düzeltmeye yönelmemeleri karşılığında, nasıl olsa toplumsal sistem için de başka bir işe yaramayacak olan bu “yaşı geçmiş çocuklar”ı son

yıllarda eskisi kadar eleştirmemekte; pragmatikliğinin bir uzantısı olarak, bu kişilerin toplumsal sistemin, sınırları sistemce belirlenebilen bazı kesimlerinde yaşamalarına göz yummakta; yani, bu eleştiricilerin toplumun sözde dışında kalarak toplumsal sistem ile bütünleşmelerini kolaylaştırmaktadır.

Oysa egemenlik bağımlılık ilişkisinin bu denli karmaşık araçsal donanımlarla sürdürüldüğü günümüzde insan'ın özgürlük ve esenliği sorununu salt teknolojinin ve bilimin bugünkü durumu ile; ya da örneğin “Kitle İletişimi Araçlarının” salt teknolojik yanı ile açıklamak; bununla yetinmek insan'ın bugünkü **çıkamazı** karşısında sadece “ağıt yakmakla” yetinmek demektir.

Oysa, kitlelerin toplumsal gerçekliğin sadece bir bölümünü görebilmekte olmaları sadece günümüze ait bir olgu değildir. Kitleler, bugüne kadarki toplumlarda da toplumsal gerçekliğin hep bir bölümünü görebilmişlerdir. Kitlelerin, günümüz teknolojisi yüzünden; özellikle de, bugünkü iletişim araçlarının **teknolojik yanı** yüzünden bilgi edinebilme olanaklarının azaldığı doğru değildir. Bu olanaklar günümüzde artmıştır. Değişik görüşlerin kitlelere erişme şansı eski dönemlerdekinden çok daha fazladır. Dolayısı ile, kitlelerin olanı-biteni görebilme olanakları potansiyel olarak bugün, geçmiş günlerdekinden çok daha fazladır. Fakat bütün bu gelişmelere rağmen, kitlelerin üzerinde, onların dışındaki ekonomik siyasal güçlerce uygulanan bir “bilgi edinebilme tekeli” vardır ve bu, yaşadığımız toplumlarda geçmiştekenden çok daha büyük boyutlara erişmiştir.

Bu bilgi edinebilme sınırlılığı yüzünden, **kitleesel aidanım** bugün geçmiş zamanlardakinden çok daha yoğundur. Güdümlenme hiçbir çağda bu denli yoğun, bu denli etkin olmamıştır. Ne var ki, bütün bunları toplumun ekonomik, politik ve kültürel koşullarından soyutlayarak, düpedüz insanların ya da teknolojinin bugün vardığı etkinlik düzeyinin kaçınılmaz özellikleri olarak görmek ve göstermek yanlıştır. Böyle bir yanlışlık, en azından objektif olarak, günümüz insanlığının hiçbir şeye inanmamasına; bir yönden giderilmesi güç bir düş kırıklığıyla çepeçevre kuşatılmasına; bir yandan da insanın gündelik yaşamı uğruna onursuzlaşmasına, olanı-biteni anlayabilme yeteneğini yitirmesine araç olmak anlamına gelecektir.

Yapılması gereken ise, yaşanan toplumların yapısından ve buna bağlı olarak, toplumsal ilişkilerin belirli niteliklerinden soyutlanarak yürütülen bir sözde toplumsal eleştiri yapmak; yani, görünürdeki sorunları yanyana dizerek konuyu, kabaca, “Kitle Toplumu” başlığı altında açıklamaya kalkışmakla yetinmek değildir. Yapılması gereken, “snobların” arıyormuş gibi göründükleri, bulamadıkça üzülmüş gibi göründükleri insana ilişkin değerlerin ve erdemlerin yitirilmesine yolaçan gerçek nedenlerin varlıklarını sürdürmelerini sağlayan toplumsal ilişkilerin eleştirilmesine ve bunların gerçekten değiştirilmesine yönelmektir. Oysa, çoğu kez yapılan, bu olmamaktadır.

Yabancılaşma içindeki aydınların karalaması: “Kitle Toplumu... Kitle Kültürü”

Gündelik ekmek kavgasının içindeki kitlelere oranla çok daha yoğun ve çok daha karmaşık yapıda bir yabancılaşma içinde bulunan bazı “aydınların” savundukları bu tür eksik toplumsal eleştirilerdeki radikalizmin gerçek bir radikalizm olmadığı bugün gitgide daha iyi anlaşılmaktadır. Örneğin, toplumsal eleştirilerini “Kitle Toplumu” ve “Kitle Kültürü” eleştirileri çerçevesi içinde sınırlayanları eleştiren ve günümüzde Kitle Kültürü’nün başlıca yayılım ve pekiştirim aracı olan televizyonu, salt teknolojik bir araç olarak ve gerek olumlu, gerekse olumsuz yöndeki etkilerinden yola çıkarak toplumsal değişimde bir bağımsız değişken sayanları eleştiren Henry Rabassiere bu kimseleri özetle şöyle yanıtıyor:

“Yabancılaşma içindeki bu sınırlı eleştiri yandaşları” sözde “radikalliklerinin” bir “politik nihilizm özü taşıdığını” saklamak istediklerinden ortaya Kitle Kültürü diye bir olgu çıkarmakta ve eleştirilerinde bunu hedef almakta, bununla yetinmektedirler. Gerçekte ise, dürüst konuşmamaktadırlar: dünyayı; yani, onaylamadıklarını söyledikleri bugünkü varolan dünyayı, umut kırıklığına düşüren bugünkü durumu ile sevmektedirler. Karşısına dikilmedikleri bugünkü dünya sayesinde, hem ondan yararlanmakta, hem de dünyanın içinde kalarak çekildikleri kendi “kültür adacıklarında” bu dünya için yaktıkları ağıtların sürdürebilmiş olmaktadır...

...Kitle Kültürü'nde en son moda olan Kitle Kültürünü eleştirmek işlevini yüklenen; toplumun, geleceğe yönelik değişimler ile bulabileceği gerçek çözümlere değil de, geçmişte kalmış eski "Altın Çağlara" gözlerini dikmiş bu ultra-sol aydınlar, geniş kitlelere oranla kendilerine çok daha yakın ve benzer buldukları **radikal muhafazakârlar** ile birlikte, biraradadırlar. Fakat herkes kendi topluluğu içinde, kendi "komünü" içindedir. Buralarda "ultra-sol" olan aydınlar **Bach**'ı dinlerken, radikal muhafazakârlar Oistrakh'ın yorumundan Shostakovich'i dinlemektedirler. Oysa, günümüz toplumunda, örneğin iletişim tekeli ellerinde bulunduranlara ve onları da nüfuzları altında tutanlara hiç ilişilmemekte; **bu güçlü çevrelerin toplumdaki etkinliklerine son verilebildiğinde çağdaş iletişim tekniklerinin günümüz insanlığının yaşam-denemlerini derinleştirebilecek; ona, kendisini ifade etmekte eski günlerdekine oranla çok daha geniş olanaklar sağlayabilecek bir içelgüce sahip olduğunu gözlerden saklamaktadırlar...**"(15)

Çözüm, insanlığın bütünlüğünden olacak

Görülüyor ki, çağımız toplumlarında egemenlik bağımlılık ilişkileri sorunu bugün eskisinden çok daha büyük boyutlara erişmiştir. Bu sorun karşısında insanlığın geleceğinin tümünden bittigini söyleyenler vardır. Teknolojinin ve bilimin bugünkü durumunu ileri sürerek, bu karamsarlıklarına kuramsal bir haklılık kazandırmaya çalışanlar vardır. Bilim ve teknoloji konusunda dünyanın en ileri toplumlarında çıkan bilimsel dergilerdeki yeni yazılarda ve kitaplarda gitgide benzer görüşler ileri sürülmekte; bilimin ve teknolojinin toplumdaki egemenlik bağımlılık ilişkilerinden bağımsız bir işleyişi olduğu; bilim ve teknolojiye ilerleme isteniyorsa, beğenilse de beğenilmese de bilim ve teknolojinin "kendi" ölçüt ve değerlerine öncelik vermek gerektiği savunulmaktadır. Bu durumdan yararlanan diğer bazıları da, bu durumu, teknolojinin toplum üzerindeki bugünkü etkinliğini ileri sürerek,

---

(15) Bu ilginç yazar için, **bakınız:** Henry Rabessiere, «In Defence of Television», Bernard Rosenberg ve David Manning White (Eds.) *Mass Culture: The Popular Art in America* (New York: The Free Press, 1966 baskısı), ss. 368-74'de *Dissent*, 3 (1956)'dan alınan yazı.

Marxist toplumsal eleştirilerin geçersizleştığının kanıtlandığını söylemektedirler.

Böylece, varolan toplum yapılarında yatırılanmış çıkarları olan çevreler, toplumlarından ona verebildikleri ile yetinmesini; maddi ögelerdeki gelişmelerin algılamalarımızın **anıklığı** yüzünden çekici görünen yanları karşısında, insansal değerleri fazla önemsemememizi açıkca ya da üstü örtülü bir biçimde istemekte, isteyebilmektedirler. Bu konudaki etkinliklerini ise, en başta, bu sorunların günümüzde iyice karmaşık bir görünüm kazanmış bulunmaları sayesinde sürdürebilmekte; pahalı ciltlerle sunulan ve çok gelişkin özel terminolojileri olan kitaplarının etkileyici saygınlıkları bile bu ideolojik çabaların farkedilmeleri en güç aracı olarak iş görmektedir.

İleri ülkelerin kendi içlerindeki bu sorunların çözümü, gelişme düzeyleri çok daha küçük olan ülkelerdeki toplumsal gelişmelerle birlikte gerçekleştirilebileceğe benzemektedir. Ancak bu ülkelerdeki toplumsal gelişmelerle, ileri ülkelerin temel sorunları gitgide daha belirginleşecek; yoğun yabancılaşmaya katlanmak bahasına elde edilen maddi refahın ise gitgide daraldığını görebileceklerdir. Bu ülkelerin insanları da kendi sorunlarının çözümünün, dünyanın diğer toplumları ile birlikte daha özgür ve daha demokratik bir toplumsal örgütlenmeye gitmekle çözümlenebileceğini söyleyenlere ancak bu evrensel gelişmelerin yaratacağı yeni sosyo-kültürel koşulların zorlamasıyla kulak vermeye başlayacaklardır. İleri ülkelerin geniş deneyimlere sahip toplumları ile, gelişmekte olan ülkelerin genç toplumları arasında gerçekten eşitlikçi ve özgürlükçü; tüm insanlığın esenliğini amaçlayan yeni yakınlaşmalar ise, insan ile doğa arasındaki ilişkilerin hem bugünkü kadar **agressive** olmasına gerek bırakmayacak, hem de, özellikle gelişmekte olan ülkelerin insan-doğa ilişkisini, eskisi gibi (ileri ülkelerin geçmiş yüzyıllardaki gelişme sürecindeki gibi) egemenler yararına düzenlenmiş insan-doğa ilişkileri aracılığı ile sürdürülmesini tek rasyonel yol olmaktan çıkaracaktır. Bir başka deyişle, bugünün gelişmiş toplumlarının gerçekleştirdikleri bilimsel ve teknik gelişmelerin bu ülkelerde, gerçekleştirilmesi için uzun yıllar sürecek yoğun ve açık bir sömürü bahasına ikinci kez bulunmaları ve gerçekleştirilmeleri gereksizleşmiş olacak; bir oranda, ileri ülkeler toplumları insanlığın bu en yoksul ve en horlanmış

kesimine karşı ödemeleri gereken kefareti iki tarafın da yararına bir yolla ödemiş olacaktırlar.

Bunların olabilmesi bugün bir ütopya gibi görünebilir. Ancak, bugünkü “uygar” yaşamımızı, Morgan’ın deyişiyle, “yamyamlık-tan” çıkabildiğimiz günlerimizdeki çok uzak atalarımızdan beri gerçekleştirilen nice ütopyalarımıza borçlu olduğumuzu unutmamalıyız. Kıtık ve doğa karşısındaki güçsüzlük, zaman içinde, insan’a boyun eğdirememiş; onun gelişmeye olan umut ve bağlılığını yokedememiştir. Elinde hazır bulundurduğu, fakat toplum yaşamında yararlanamadığı olanaklardan, ancak daha ileri toplum biçimlerine geçerek yararlanabileceğini birçok kez görebilmiş insanlık, bugünkü eşitsizlikleri, bugünkü egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini, bugünkü toplumsal yapının kendisine verdikleri ile, bugünün insanlığından varolan toplumların sürdürülmesi için katlanmasını istedikleri arasındaki büyük oransızlığı gördükçe, daha yoğun ve doğru bir biçimde eleştirecek; bu eleştirilerinin içeriği doğrulaştıkça, toplumsal sistemin bütününe değiştirmek gerektiğini anlayacaktır. Bunun, şimdi gözardı edilen yollarının neler olduklarını yeniden keşfetmesi de ancak bu yolla mümkün olacaktır. Bu çözüm, yakın günler için bir **ütopya** olarak görünebilir. Ancak, beklenmedik koşullarla birlikte, bu çözüm, yakın bir gelecekte de olabilir. Böylesi radikal bir çözümün gerekliliğinin en güçlü kanıtı ise, üretim ilişkileri içindeki gerçek konumları bakımından incelendiğinde, bugünkü en ileri toplumsal düzenlemelerde bile **sınıfların** ortadan kalkmamış olduğunun açıkça görülmesidir.

Bugünkü ekonomik etkinliklerini, dış toplumlardaki politik ve toplumsal gelişmelerin sonucunda birgün yitirecek olan günümüz Batılı ileri sanayi ülkelerindeki egemen sınıf üyeleri, bugün siyaseti hâlâ kendilerinin yönettiğini zanneden politikacıların ve ekonomiyi kendilerinin yönettiğine, çağdaş toplumun gerçek egemenlerinin kendileri olduklarına iyiden iyiye inanmış, ya da inandırılmış yönetici seçkinlerin karşısında yeni bir düzenlemeyi başlatmışlardır. Bu kişilerin bugünkü durumda “Who is Who?”larda yer aldıkları sayfalarda kendileri için yazılan yüceltilere fazla denk düşmese de çalışan insanlardan, yani, üretim araçları mülkiyetinden yoksunlaştırılmış insanlardan, oluşları yeniden sağlamlaştırılmak istenmektedir. Görelî bağımsızlıkları, üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini toplumda hiçbir kesitle paylaşmaya yanaş-

mayan egemen azınlığın, bugünkü toplumsal iktidar yapısının karmaşıklığı sayesinde, aslında, siyasetin de, ekonominin de gerçek egemenleri olduğunu gözlerden saklayabilmeye yetecek düzeyde hoşgörü ile karşılanmakta; böylece, egemen sınıf üyeleri kendileri için kurdukları toplumsal sistemin yarattığı hoşnutsuzluk ve tepkilerin bedelini bile, kendi aralarına almadıkları bu aratabakalardaki devşirmelerin oluşturdukları siyasal kadrolara ödetmekte; kendilerinin aracı kılmak için yeniden düzenlemeye çalıştıkları devleti, kendi egemenliklerinin yarattığı sorunların görülgen nedeni olarak ortaya dikip, kitlelerin öfkesini yöneltecekleri bir “günah keçisi” durumuna sokmuş bulunmaktadır.*

Bilim ve teknoloji insan’a karşıt olmayabilir

İnsanın bu sorunlarından kurtulmasında en büyük katkı, karamsarlık ve yanlış nedenlere saplanmak yerine, günümüzde insan’ın elinde bulunan bilim ve teknolojinin olumsuz yanlarının değişebilir şeyler olduğunu; bunların değiştirilmesi ile esenlik ve onur kazanacak olan geniş halk kesim ve tabakalarına göstermekle; bilimin ve teknolojinin ancak insansal değerlere ters düşmeyen amaçlar için kullanılması ile sahip oldukları potansiyellikleri gerçekleştirebileceklerini kitlelerin anlamasıyla; bunun bugün yapılamayışının ise, varolan toplumların kendilerine dayanak aldıkları bugünkü sosyal ilişkiler de içeriklenmiş bilinçli kısıtlamalar nedeniyle olduğunun kavranması ile gerçekleştirilecektir.

Kitlelerin bugünkü sınırlı esenliği, varolan toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi amacını herşeyin üstünde tutan bir toplumsal örgütlenme biçiminde genişletilip, geliştirilemez. Fakat bu geliştirilemez olma durumu, sorunun tarihsel bir sorun olduğunu reddetmemizi gerektirecek kadar temel nitelikte bir bağımsız değişken

---

(*) Buna rağmen, modern toplumların işleyişini iyi betimleyebilmek için sadece sınıflar-arası ilişkiler ile yetinmeyip, bu toplumların karmaşık yapıları gereği önemli işlevler yüklenmiş bulunan ve bu özelliklerini sürdürmeye devam eden toplumsal tabakalar arası ilişkiler açısından da bakmak gerektiği hâlâ geçerli bir görüştür. Bir diğer deyişle, belki, **görelî bağımsızlığı** yeniden çekidüzen altına alınmak istenen **devlet** kurumundaki düzenleyici ve sarsıntı gidereci işlevlerdeki rolleri bir kez daha azalıyor olsa da, **devlet**’in alanının daraltılması; **devlet** işlevlerinin daha az merkezîyetçi düzenlemeler ile, **sivil toplum** içinde yaygınlaştırılması da gene başka türlü bürokrasileri ve rasyonalizasyonları gerektireceği için, sanırım, modern toplumlara ilişkin tahlillerde hem sınıfsal, tahlillere hem de tabakalanma tahlillerine olan gereksinim bugün de devam etmektedir.

değildir. Bu tür değişkenler insan etmeninin önünde tarihte defalarca geri çekilmek zorunda bırakılabılmışlardır. Yeter ki, bundan önceki büyük dönüşümlerde olduğu gibi, egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin temel nitelikleri aynı olmakla beraber görünümünün çok karmaşıklaştığı günümüzde de, insanlığın büyük kesimlerine bu çözüme ulaşmak için ne yönde yürümek gerektiğini gösterebilecek kapsamlı ve günün özgül koşullarına uygun kılınmış bir öğreti, gerekli biçimde özgür iletişime dayalı örgütlenme ve egemen bağımlı ilişkisini olağan saymayan bir siyasal eylem biçimi geliştirilebilmiş olsun; bu yöndeki edim ve eylemlerde, kuramın günün koşulları açısından incelenmesinde ve bu yöndeki eylemler için girilecek örgütlenme çalışmalarında ilk günden itibaren geniş kitleler de dolaysız olacak ve etkinlikle yer alabilmiş; sosyal bütünleşme amacı taşıyan sözde katılma düzeyi aşılabilmiş olsun.

Özgür bir toplumsal yaşam için alt-yapı düzenlemelerinin kültürel düzenlemelerle tamamlanması

Bugünün dünyasındaki siyasal hayatın zorunlu gerçeklikleri karşısında, temeldeki bu amacın gözden kaçırılmaması için, bir yandan, bugüne dek yapılanların kendi özel koşullarının gözönünde tutulması, bir yandan da, “varolanı haklılaştırmayı amaç edinmiş **real-politik** mantığı ile sınırlı kalmamaya dikkat edilmesi; gelişme yolundaki toplumlarda daha özgür ve gelişkin toplumlar kurmaya yönelik eylem ve düşüncelerin özgürlüğünün kendi içlerinden de kısıtlanmaması gerekmektedir.

Bu nedenle, bize öyle görünüyor ki, insanlığın önündeki gelişme yolunun açılmasının bugün, her zamankinden çok daha belirgin olarak, kültürel boyutu da önemle üzerinde durulması gereken bir sorun niteliği kazanmıştır. Sadece ekonomik alt-yapı düzenlemeleri ile bu sorunun kendiliğinden bir gelişme ile çözümleneceğini beklemek, eskisi kadar kolay savunulacak bir görüş olmaktan çıkmıştır. Toplumsal ilişkilerin değiştirilmesi sürecinde, ilk günden itibaren gündeme alınması gereken bir sorun da, her düzeydeki insan/insan ilişkisinde, varılmak istenen toplumsal yaşama uygun, yeni değerlerin yaşatılabileceği bir özün oluşturulmasıdır. Bugünkü bilim ve teknolojinin, ayrıcalıkların kuramsallaşmasını önlemeye yeterli toplumsal ilişkilere dayanmayan bir toplumsal eleştiri toplumsal değişim hareketinde de, amaç edinen bu alandaki başarıyı önleyeceği; belirli bir azınlığa, çok kısa

sürede, enbaşta yönetimde sağlayacağı yönetilen değil, yöneten olma avantajından dolayı, yetki ve iktidarı toplumsal düzeyde yaygınlaştırma ilkesinden vazgeçirtebileceği unutulmamalıdır. Bu ise, amaç edinenden çok farklı bir yapı içinde kapalı kalmayı zorunlu olarak getirecektir. Bunu böyle görmek, daha gelişkin ve daha özgür toplumsal ilişkilere geçebilmekte insanlığı aydınlatmakta bugün de “çağımızın aşılammış ufku” olma niteliğini sürdüren toplum kuramlarının küçümsenmesi değil, insanlığın bu tür kuramlarda bulur gibi olduğu özgürleşme yolunun kapatılmasına bile rek ya da bilmeyerek araç olmamak için, kuramın, bugüne kadar ki deneyimlerde belki zorunlu koşullar yüzünden, belki de kuramın anlaşılmasındaki belirsizlikler yüzünden vurgulanmayan yanlarının özenle vurgulanmasını gerektirmektedir.

Bu sorunun çözümü ise, bir yandan, içinde yer aldığımız toplumsal yaşamın dışında kalmaksızın onu eleştirebilecek derecede bu geleceğe yönelik olabilmemize, bir yandan, bu çabalarımızın ilk gününden itibaren geniş tabanlı ve özgün bir siyasal eylem biçimi oluşturabilmemize; diğer yandan da, eleştirel düşün yeteneğinin -bu yol için biraraya gelecek olanların hem kendilerine sadık kalmaları, hem de karşıtlarının engelleme ve karalamaları yüzünden yılgınlığa düşmemeleri için- geniş kitlelere de kazandırılmasına bağlı bulunmaktadır. Bu ise, demokratik özgürlük ve hakların genişletilmesine; toplumun, uzun yıllar sürebilecek olan bu uğraşında demokratik yaşamın gitgide **daha yaygın, daha özgür** kılınmasına ve bu ortam içinde başlatılmak üzere, geniş kapsamlı bir kültür değişimine gerek göstermektedir.

SONSÖZ :

Sorunun çözümü sınıfsal çözümlenmesinin gerekliliği ise sınıfsallığı da aşacak boyuttadır

Son olarak değinmek gereken bir nokta da, insanın daha özgür, toplumun ise daha az yabancılaşmaya dayalı bir toplum durumuna gelebilmesi sorununun, istesek de istemesek de, çözümü açısından, tarihte bir toplum biçiminden daha gelişkin bir diğerine geçişte hep görüldüğü üzere, yapısal bir sorun olması; çözümlenmesinin gerekliliği açısından ise, bu sınıfsallığı da aşacak bir boyut kazanmış olmasıdır. Doğanın kirlenmesi; toplumsal yaşamda

insan'a ilişkin değerlerin geğersizleşmesi; insan ve insan arasındaki ilişkilerin, insan ve doğa arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenmesinin gerekliliğini savunan görüşleri kendi etkinliği açısından açıkca zararlı bulan bir toplumsal ve ekonomik yapının her sınıfı kendi irrasyonelliğine bağımlı kılması sorunun çözümlenmesi için işçi ve emekçi sınıf ve katmanların yanısıra, toplumun diğer birçok katmanlarının da bu uğraşta yanyana gelmeleri için her zamankinden daha zorunlayıcı nedenleri oluşturmakta oluşmaktadır.

Bu ise, ilk bakışta belli bazı sınıflar için alışık olmadıkları yepyeni bir karamsarlık nedeni olarak görünebilse bile, bizce, yepyeni bir çağa girdiğini yeni yeni farketmek durumunda kalan insanlık için, şimdiye kadarki arayışları da aşacak yepyeni ve çok daha güçlü bir umudun başlangıcı sayılabilecek çağdaş bir olgudur. Bu yeni olgu, geğersizleşen bir alt-yapıya rağmen varlığını sürdürmekte olan bir toplum biçiminin, günümüzde başta gelen varlık-sürdürme donanımı olan **kültür yapısının**'da geğersizliğinin, bu kültür yapısının yozlaştırıcı etkilerinden sıyrılmak zorunda kalan geniş kitlelerce bugünkü yaşamın somut gerçekleri içinde anlaşılması, görülmeye başlamasıdır. Toplumsal varoluşunun eleştirisini kendi zihninde, kendisi için ve kendi somut yaşamını paylaşmak yazgısını paylaşan diğer insanlarla birlikte yapabilen insanların oluşumu ise, insanlığın bugüne kadar getirebildiği arayışların yeni bir güç kazanması demek olacaktır.

Şimdi yapılması gereken, bu yeni arayış döneminde insanlık tarihindeki bütün arayışlara saygılı olmakla beraber, hiçbirini ile körü körüne sınırlı kalmaksızın kendi çağımızı, kendimizi ve yitirmekte olduğumuz değerlerin niçin yitirilmemesi gereken değerler olduğunu anlamaktır. Bilimde, sanatta ve felsefede kötümserliğin yeniden yaygınlaştırılmak istendiği günümüzde, temelde, kötümser olmak zorunda olanların yaşadığımız toplumlardaki gelişme potansiyellerini gözlerden saklamak için "bilinç endüstrisi" oluşturan egemen sınıf ve bu alandaki yandaşları, profesyonelleri, teknisyenleri olduğunu gözden uzak tutmamaktır. Bunu kolaylaştıracak olan ise her sorunu en geniş çerçeve içinde ve evrensel görünümünü kavrayabilecek bir düzeyde ele almaya çalışmaktır. Dünyamızın yeni olguları, bilinen kuramlarla yola çıkılan yeni toplumlar inşa etme girişimlerinde egemen ya da yönetici sınıf ve katmanlar arasında ilginç yakınlıklar kurulabildiğini; dünyamı-

zın 19. Yüzyılın, hatta yüzyılımızın başlarındaki dünya olmadığını gözönünde tutmamız gerektiğini açıkça gözler önüne sermektedir. Bu yeni olguları serinkanlı bir tutumla değerlendirmeden kendi toplumumuz, kendi yaşamımızı anlamamız; yönelmemiz gereken yönü kavrayabilmemiz çok güç olacağına benzemektedir.

K A Y N A K L A R

- Abelson, Robert P., "Modes of Resolution of Belief Dilemma," P.S. Secord ve E.W. Backman (Eds.), **Problems in Social Psychology** (New York: McGraw Hill, 1966), ss. 136-41.
- Adorno, Theodor W., (İng. Wes Blomster), "On The Social Situation of Music," **Telos**, 35 (Spring 1978), ss. 128-64.
- Adorno, Theodor W., (İng. Samuel Shierry Webe), **Prisms** (London: Neville Spearman, 1967), "Veblen's Attack on Culture" başlıklı yazı.
- Allen, Francis R., "Influence of Technology on Communication and Transportation," F.R. Allen et al., **Technology and Social Change** (New York: Applton- Century-Crofts, 1957), ss.278-304.
- Allen, Michael Patric., "Management Control in the Large Corporation: Comment on Zeitlin," **Commentary and Debate, The American Journal of Sociology** 81 (January 1976), ss. 885-903.
- Anders, Gunther., "The Phantom World of TV," B. Rosenberg ve D.M. White (Eds) **Mass-Culture: The Popular Arts in America** (New York: The Free Press, 1963), ss. 358-67.
- Argyle, Michael., "The Social Psychology of Social Change," T. Burns ve S.B.F.San (Eds.), **Social Theory and Economic Change** (London: Tavistock, 1967), ss. 90-101.
- Barnett, H.G., **Innovations: The Basis of Cultural Change** (New York: McGraw-Hill 1953).
- Berman, Marshall, "All That is Solid Melt into Air': Marx, Modernism, and Modernization," **Dissent**, Winter 1978, ss. 54-73.

- Bernard, H. Russell., Pertti J. Peltö., (Eds.), **Technology and Social Change** (New York: MacMillan, 1972).
- Brecht, Bertolt., (Türkçesi, B. Onaran ve Y. Salman), **Sinema Yazıları** (İstanbul: Görsel Yayınlar, 1977).
- Brecht, Bertolt., (Türkçesi, M. Tim) ., **Sosyalizm İçin Yazılar** (İstanbul: Günebakan Yayınları, 1977).
- Chafee, Steven H., "Cognitive and Co-orientational Theory in Communication Research," Luyibliyana'da, 1968'de Yapılan Uluslararası Kitle İletişimi Araçları Simpozyumuna Sunulmuş "Paper" metni.
- Connerton, Paul., (Ed.), **Critical Sociology: Selected Reading** (Penguin Modern Sociolog Reading, 1976).
- Dewey, John., "Does Human Nature Change," Jonh E. Nordskog (Ed.), **Social Change** (New York: McGraw-Hill, 1960), ss. 98-102.
- Diggins, John P., "Reification and Cultural Hegemony of Capitalism: The Perspectives of Marx and Veblen," **Social Research**, Summer 1977, ss. 554-83.
- Eggers, Ingrid., **Telos**, 34 (Winter 1977/78), ss. 197-207'de Hans Magnus Enzensberger'in "farklı görünümleri" üzerine yazdığı bir kitap eleştirisi.
- Enzensberger, Hans Magnus., **The Consciouness Industry** (New York : Seabury Press 1974). Enzensberger'in "Bilinç Endüstrisi" eleştirisinin eleştirisi ile ilgili olarak **BİRİKİM**'in 1978/79 Kış Sayılarında yapılacak Kitle İletişimi özel sayısında ayrıntılı bir yazı çıkacak.
- Fesbach, Seymour., "The Role of Fantasy in the Response to Television, **Journal of Social Issues**, 32 (4,1976), ss. 71-85.
- Foster, George M., **Traditional Culture: and the Impact of Technological Change** (New York: Harper and Row. 1962).
- Goffmann, Erving., **Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates** (New York: Doubleday and Company, Inc., 1961).

- Goffmann, Erving., **The Presentation of Self in Our Everyday Life** (New York: Doubleday Anchor, 1959).
- Gordon, David M., "Capitalist Efficiency and Socialist Efficiency," **Monthly Review**, 28 (July-August 1976), ss. 19-39.
- Greisman, H.C., Sharon S. Mayer, "The Social Construction of Unreality: The Real American Dilemma," **Dialectical Anthropology**, 2 (February 1977), ss. 57-67.
- Habermas, Jurgen., **Toward a Rational Society: Student Protest, Science and Politics** (London: Heinmann, 1977).
- Hall, Stuart., "The Television Discourse: Encoding and Decoding," **Education and Culture: Review of the Council for Cultural Co-operation of the Council of Europe** 25 (Summer, 1974), ss. 8-14.
- Homans, Georg C., (Türkçesi, O. Onaran, B. Oran ve Ü. Oskay), **İnsan Grubu** (Ankara TODAİE, 1968).
- Horkheimer, Max., Theodor W. Adorno, (İng. John Cummings), **Dialectic of Enlightenment** (London: Allen Lane, 1973).
- Howard, Dick., Karl E. Klare, (Eds.), **The Unknown Dimensions: European Marxism Since Lenin** (New York, London: Basic Books. Inc., 1977).
- Hyman, Herbert., "Mass Media and Political Socialization: the Role of Patterns of Communication." L.W. Pye, (Ed.), **Communication and Political Development** (Princetaon: Princetan University Press, 963), ss. 143-45.
- Jay, Martin., **The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950** (London: Heinemann, 1973).
- Inayatullah, "Toward a Non-Western Model of Development," Lerner ve Schramm (Eds.) **Communication and Change in the Developing Countries** (Honolulu: East and West Center, 1967).
- Klapper, Joseph T., **The Effects of Mass Communication** (New York: Free Press of Glencoe, 1963).

- Lerner, Daniel., "Toward a Communication Theory of Modernization," L.W. Pye, (Ed.), **Communication and Political Development** (Princeton: Princeton University Press, 1963), ss. 327-50.
- Lewin, Haskell., Jacop Morris, "Marx's Concept of Fetishism," **Science and Society**, 2 (1977), ss. 172-90.
- Lichtman, Richard., "Marx and Freud, Part 2: Antagonistic Themes," **Socialist Revolution**, 33 (May-June, 1977).
- Lukacs, Georg., "Leo Kofler ile Konuşma., (Türkçesi, Afşar Timuçin), **Felsefe Dergisi**, Sayı 4, 1978, ss. 16-59.
- Malinowski, Bronislaw K., **A Scientific Theory of Culture** (New York: Oxford University Press, 1964 baskısı).
- Manuel, Frank E., "In Memoriam: Critique of the Gotha Program, 1875-1975," **Daedalus**, 105 (Winter 1976), ss. 59-77.
- Marcuse, Herbert., **One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society** (Boston: Beacon Press, 1964).
- Marx, Karl., **Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy** (Rough Draft) Translated with a Foreword by Martin Nicolaus (Penguin Books ve New Left, 1973).
- McLuhan, Marshall., **The Medium is the Message** (New York: Bantam Books, 1967).
- Merriam, Charles E., "The Assumptions of Aristocracy," **The American Journal of Sociology**, XLII (May 1938), ss. 857-77.
- Meszaros, Istvan, **Marx's Theory of Alienation** (London: Merlin Press, 1970).
- Meyer, Gerhard., "Note on Technological Trends and Social Planning," **The American Journal of Sociology**, XLIII (May 1938), ss. 951-62.
- Mills, C. Wright, **İktidar Seçkinleri** (Çev. Ü. Oskay), Ankara: Bilgi Yayınları, 1973.
- Mills, C. Wright., **Toplumbilimsel Tasarım**, (Çev. Ü. Oskay), Kültür Bakanlığınca yayımlanacaktır.

- Morgan, L. Henry, **Ancient Society**, 1877 basımı, E. Burke Leacock'ın Kısım önerine yazdığı değerlendirme yazıları ile birlikte çıkan 1973 baskısı (Türkçesi, Ünsal Oskay, yayınlanacak).
- Navarro, Vicente., "The Fetishism of Industrialization: A Critique of Ivan Illich," **Monthly Review**, 28 (5,1976), ss. 34-46.
- Nordenstreng, Kaarle., "Communication Theory and Policies," **Education and Culture: Review of the Council for Cultural Co-operation of the Council of Europe**, 25 (Summer, 1974), pp. 2-8.
- Ogburn, William F., "The Meaning of Technology," F.R. Allen et al., **Technology and Social Change** (New York: Appleton-Century-Crofts, 1957), ss. 3-12.
- Park, Robert E., "Reflections on Communication and Culture," **The American Journal of Sociology**, XLIV (September 1938), ss. 187-205.) Simmel'in öğrencilerinden ve Chicago çevresinin kurucularından olan yazar, Kitle İletişiminin çağdaş toplumlardaki entegrasyon aracı olma işlevinden ilk sözedendenlerden biridir.)
- Petrusenko, Vitaly., "The Boundary of Myth and Reality," **The Democratic Journalist: The Journal of the International Organization of Journalist**, 3 (1977), ss. 20-23.
- Petryszak, Nicholas, "The Frankfurt School's Theory of Manipulation," **Journal of Communication**, Summer 1977, ss. 32-40.
- Rabassiere, Henry., "In Defence of Television," B. Rosenberg ve d.M. White, (Eds.) **Mass Culture: The Popular Arts in America** (New York: The Free Press, 1966), ss. 368-74.
- Rosenberg, Nathan., "Marx as a Student of Technology," **Monthly Review**, Special Issue on Technology, the Labor Process, and the Working Class, 28 (July-August, 1976), ss. 56-77.
- Schiller, Herbert I., **Mass Communication and American Empire** New York: August M. Kelley Publishers, 1970).
- Schiller, Herbert I., **Communication and Cultural Domination** New York: International Arts and Science Press, Inc., 1976.

- Schramm, Wilbur., **Mass Media and National Development** (Stanford: Stanford University Press, 1965).
- Sennett, Richard., "Destructive Gemeinschaft," *Partisan Review*, XLIII (3,1976), ss. 341-61.
- Sims, Newell LeRoy., **The Problem of Social Change** (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1939).
- Slater. Phil., **Origin and Significance of the Frankfurt School: a Marxist Perspective** (London: Henley ve Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977).
- Smith, Dallas W., "Critique of 'The Consciousness Industry,'" *Journal of Communication*, 27 (Winter 1977), ss. 198-202.
- Teichgraeber, Richard., "Hegel on Property and Poverty." *Journal of the History of Ideas*, XXXVIII, 1 (January-March 1977), ss. 47-64.
- Veblen, Thorstein., **The Theory of the Leisure Class: with an Introduction by Kenneth Galbraith** (Boston: Houghton Mifflin, 1973).
- Weiss, Donald D., "Marx vs. Smith on the Division of Labor" *Monthly Review*, 28 (July-August 1976), ss. 104-118.
- Wolff, Robert Paul., Barrington Moore, Jr., Herbert Marcuse., **A Critique of Pure Tolerance** (Boston: Beacon Press, 1965).
- Zeitlin, Maurice., "On Class Theory of the Large Corporation: Response to Allen," *Commentary and Debate*, **The American Journal of Sociology**, 81 (January 1976), ss. 894-903.
- Zeitlin, Maurice., "Corporate Ownership and Control: the Large Corporations and the Capitalist Class," **The American Journal of Sociology**, 79 (March 1974), ss. 1073-1119.